

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/140703>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-05 and may be subject to change.

ISBN 90 6370 687 1

I.T.S. - 1989.

**ECONOMISCHE EENWORDING,
GROTER WORDENDE SOCIALE AFSTANDEN
BLIJVENDE CULTURELE VERSCHEIDENHEID?**

*afwijkende antwoorden op nieuwe vragen
over ongelijkheid en cohesie
in de Europese Gemeenschap
sinds 1957 en na 1992*

rede
uitgesproken bij de aanvaarding
van het ambt van gewoon hoogleraar
algemene en theoretische sociologie
aan de Katholieke Universiteit Nijmegen
op 2 november 1989

Prof. Dr. W.C. Ultee

KATHOLIEKE UNIVERSITEIT NIJMEGEN

Geachte toehoorders,

Onder Nederlandse sociologen raakten in de jaren 60 de woorden stratificatie en mobiliteit in onbruik. In de zeventiger jaren werden ze vervangen door de term ongelijkheid. Dit leidde niet tot nieuwe vragen. Van Heeks vragen uit de jaren 40 en 50 over stratificatie en mobiliteit hadden afgedaan. In de jaren 80 zijn weer wel mobiliteitsvragen gesteld. Van Heeks momentvragen gingen over in trendvragen en zijn vragen over uitstroompercentages werden uitgebreid met die over relatieve mobiliteitskansen (Ganzeboom & P. de Graaf 1983, Ganzeboom, Luijkx, Dessens, N.D. de Graaf, P. de Graaf, Jansen, Ultee 1987). Veel verder voerde dit echter niet. Vandaag wil ik, vooruitlopend op de jaren 90, Van Heeks problematiek opnieuw in deelvragen uiteenleggen. Ik hoop dat op zodanige wijze te doen dat duidelijk wordt hoe die problematiek samenhangt met ogenschijnlijk geheel verschillende vragen uit de sociologie en met verwante vragen uit andere vakgebieden.

Hierop aansluitend wil ik vandaag tevens twee nieuwe vragen van afwijkende antwoorden voorzien. Al 30 jaar wordt de hypothese dat een linkse politiek mobiliteit vergroot uitgespeeld tegen die dat economische ontwikkeling dit doet (Lipset & Zetterberg 1959, Svalastoga & Rishoj 1966, Heath 1981, Ultee & Luijkx 1986). Ik acht het gewenst voortaan ook de hypothese te onderzoeken dat bij sterkere economische banden tussen industrielanden een nationale politiek ter verkleining van ongelijkheden minder effect sorteert. Mijn voorspellingen betreffen de sociale gevolgen van economische eenwording in West-Europa.

Daarnaast verfijn ik de meer dan 30 jaar in de Nederlandse sociologie gangbare gedachte dat Cultuur een scheidslijn tussen hoog en laag vormt (Wolff & Hissink 1957, In 't Veld-Langeveld 1961, De Jager 1967, Ganzeboom 1982, De Swaan 1985). Ik betoog dat bij toenemende sociale mobiliteit de gevestigden in de bovenlagen van een samenleving in kwesties die Cultuur betreffen hun maatstaven aanscherpen, en dat dit z'n gevolgen heeft. Indien economische eenwording tot meer sociale mobiliteit leidt, zullen in de Europese Gemeenschap de kunsten bloeien terwijl de culturele verschillen groter worden.

Stratificatie en mobiliteit overstegen

De stratificatie van een samenleving heet sterker te zijn wanneer een schaars goed ongelijker of schever over de leden van die samenleving is verdeeld. Onder sociologen ging tot nu toe de aandacht uit naar het schaarse goed beroepsprestige. Hun antwoord op vragen over *scheefheid* bestond uit een verdeling van mensen over een beroepsprestigeladder. Economen onderzochten inkomensverdelingen. Vragen over *mobilititeit*, over stijging en daling van individuen op de maatschappelijke ladder, zijn vooral door sociologen gesteld.

Mobiliteit kan, behalve als de beweging van een individu op een ladder, als een verschijningsvorm van de *openheid* van de lagen van een samenleving worden opgevat. Hun mate van openheid blijkt tevens uit de afwezigheid van ghetto's en goudkusten, de vorming van gevarieerde vriendenkringen (Laumann 1966) en het sterkst, zo ik straks beredeneer, uit sociaal gemengde huwelijken (Van Tulder 1962: 199-209, De Jager 1969, De Hoog 1979). Tot nu toe kregen deze andere vormen van openheid minder aandacht dan mobiliteit.

Van bijzonder belang zijn vragen over openheid die verder gaan dan de vaststelling van trends. Eén betreft het verband tussen het onderwijs van (huwelijks)partners in vergelijking met dat tussen hun kerkelijke gezindte. Waarom is in Nederland de openheid bij algemeen begeerde materiële goederen als onderwijs groter (Sixma & Ultee 1983) dan bij immateriële en uiteenlopend gewaardeerde zaken als kerkelijke gezindte (Hendrickx, Lammers & Ultee 1989)?

Andere verder gaande vragen over openheid betreffen moeilijkheden met verklaringen van overeenkomsten tussen huwelijkspartners. Met Jos Dessens en Wim Jansen toonde ik vorig jaar aan dat dubbele werkloosheid onder echtparen voor Canada, Nederland en de Verenigde Staten in de jaren 80 geen bijverschijnsel is van de samenhang tussen onderwijs en werkloosheid en het verband tussen het onderwijs van huwelijkspartners (Ultee, Dessens & Jansen 1988a). Wat verklaart deze grote geslotenheid dan wel? Uit onderzoek dit jaar bleek dat de inkomens van huwelijkspartners in Nederland en Zweden meer op elkaar leken dan voorspeld werd op grond van de samenhang tussen hun onderwijs en het verband tussen onderwijs en inkomen (Dessens, Jansen & Ultee 1989, Dirven, Lammers & Ultee 1989). Vanwaar die zo sterke geslotenheid?

Ook anderszins is het belang van mobiliteitsvragen beperkt. Nadat ze beantwoord zijn, rijzen nieuwe vragen. Mobiliteitstabellen wekken namelijk licht een verkeerde indruk. Ze zeggen iets over de positie van mensen op twee tijdstippen, terwijl mobiliteit een ontwikkeling zonder begin- en eindpunt is. Over dit proces bestaan

twee tegengestelde gedachten. De meest voor de hand liggende is weergegeven met het Amerikaanse gezegde 'three generations from overall to overall' (Schumpeter 1927: 28). Volgens de andere gaan in vrije markten kleine ongelijkheden over in grotere, en grotere in nog grotere (Lenski 1966: 341). De eerste hypothese ziet ook op termijn grote openheid: na stijging komt daling. De tweede voorspelt dat gestegenen blijven stijgen, en dat de gedaalden nog meer dalen. Ondanks eerste indrukken is mobiliteit tussen twee tijdstippen verenigbaar met *opeenstapeling*¹ op langere termijn. Doet die opeenstapeling zich ook voor?

Om de mate van opeenstapeling te bepalen, kan men, behalve een tabel voor de mobiliteit van mensen tussen de tijdstippen t_1 en t_2 , een tabel voor hun mobiliteit tussen t_2 en t_3 maken. De hamvraag is dan hoeveel mobiliteit de tabel voor t_1 en t_3 te zien geeft (Ultee, Dessens & Jansen 1988). Om die te beantwoorden is het nuttig een mobiliteitstabel als een matrix met overgangswaarschijnlijkheden op te vatten en twee in de tijd op elkaar aansluitende matrices te vermenigvuldigen. De aldus verkregen tabel voor de mobiliteit tussen t_1 en t_3 zal meer mobiliteit te zien geven dan de tabel voor de waargenomen mobiliteit tussen deze tijdstippen. Hoezo? Bij het vermenigvuldigen heeft men de veronderstelling gemaakt dat iemands sociale positie op t_3 onafhankelijk is van die op t_1 . Deze veronderstelling, de Amerikaanse zegswijze, klopt zelden. Als ze onhoudbaar is, stapelen de gunstige gevolgen van een hoge eerste positie zich op, en nemen de ongunstige gevolgen van een lage eerste positie in de loop der tijd toe. De analyse van losse mobiliteitstabellen veegt vragen over opeenstapeling onder het tapijt. Die vragen vonden zelfs geen antwoord in het belangrijkste onderzoek naar loopbanen uit de jaren 80 (Blossfeld & Mayer 1988).

En dan de merkwaardigheid dat zo vaak over stratificatie *en* mobiliteit wordt gesproken, terwijl het verband tussen deze twee verschijnselen nauwelijks is onderzocht. Van Heek veronderstelde dat meer mobiliteit in een land een minder sterke stratificatie als gevolg heeft. Maar nadat de mobiliteit in Nederland was vastgesteld, zijn niet de gevolgen van die mobiliteit voor de scheefheid in de verdeling van beroepsprestige bepaald. Van Heeks veronderstelling is in de jaren 80 door Goldthorpe (1980: 253, 272) uitdrukkelijk betwijfeld. Onderzocht werd ze toen evenmin.

Misschien kreeg de vraag of mobiliteit stratificatie vermindert zo weinig aandacht omdat de hypothese dat meer mobiliteit tot minder scheefheid leidt een waarheid als een koe lijkt. Dat is ze echter geenszins. Als alle inkomens stijgen, maar de hogere meer dan de lagere, wordt de inkomensverschillen groter. Dit tegenvoorbeeld maakt duidelijk dat de vraag in welke mate mobiliteit stratificatie doet afnemen inmiddels is achterhaald. Het voorbeeld had betrekking op uitstroombelastingen, en er wordt tegenwoordig een onderscheid aangebracht tussen uitstroombelastingen (totale mobiliteit) en relatieve mobiliteit (de uitkomst van wedijver tussen mensen met

ongelijke startpositie). De nieuwe vraag luidt in welke mate totale mobiliteit scheefheid vermindert of vergroot, en in welke mate relatieve mobiliteit dat doet. Ook met de laatste deelvraag wordt geen open deur ingetrapt².

Ingewikkeld behoeft onderzoek naar de samenhang tussen mobiliteit en scheefheid niet te worden. Alle daarvoor benodigde gegevens staan in één enkele mobiliteitstabel. Wanneer economen vaststellen hoe groot de inkomensverschillen op een bepaald tijdstip zijn en hoeveel nivellering in de loop der tijd optreedt, gebruiken ze in feite de randverdelingen van tabellen voor intragenerationele inkomensmobiliteit. Van Heek schonk weinig aandacht aan randverdelingen, maar al langere tijd benutten sociologen die om gelegenheidsstructuren te karakteriseren, de situatie waarbinnen zich wedijver afspeelt (Hauser, Dickinson, Travis & Koffel 1975, Ultee & Luijkx 1986). De vragen van sociologen over die structuren komen aldus overeen met de bekende van economen over de verdeling van inkomens. En met vragen over de samenhang tussen relatieve mobiliteit en scheefheid komt het lang verwaarloosde verband tussen mobiliteit en stratificatie aan de orde.

Pen (1971: 265) heeft eens verzucht dat zelfs indien hij alles weet wat een socioloog over sociale mobiliteit wil weten, hij als econoom nog niet tevreden is omdat het hem dan nog niet duidelijk is wat dat alles bijdraagt aan de verklaring van de personele inkomensverdeling. Hoe reageert bijvoorbeeld het inkomensaandeel van de armste 20 % van de bevolking van een land op een toename van de sociale mobiliteit in dat land? Het antwoord op dergelijke vragen bestaat uit de empirische samenhang tussen maten voor de aard van gelegenheidsstructuren³ en de ongelijke uitkomst van wedijver. Wanneer wordt onderkend dat vragen over scheefheid deel uit maken van Van Heeks problematiek, kunnen sociologen een bijdrage leveren aan de door Pen opgeworpen vraag.

Dan is er de vraag welke de samenhang is tussen opeenstapeling en scheefheid. Ook op het belang van deze vraag is door Pen (1971: 66 en 255 ff.) gewezen. Het is bekend dat de inkomens in een samenleving bij lange na niet, zoals dat volgens statistici heet, normaal zijn verdeeld. De verdeling is wel bijna lognormaal. Hoe kan dat? Met statistische modellen kan worden aangetoond dat meer voordelen voor mensen die al een voorsprong hadden in een lognormale verdeling resulteren. Hoe vaak moet opeenstapeling zich voordoen om de bestaande inkomensverdeling te verklaren?

Tenslotte zijn er vragen over de samenhang tussen mobiliteit en opeenstapeling. Als de mobiliteit in één land groter is dan in een ander land, is de opeenstapeling in het eerste land dan ook minder, of hebben deze verschijnselen niets met elkaar uitstaande?

Geslotenheid, opeenstapeling en scheefheid zijn deelvragen van de ongelijkheidsproblematiek. Beter dan sociologen onderkennen economen het belang van deze vragen: zij betoogden dat individuele jaarinkomens een minder goede aanwijzing voor scheefheid vormen dan individuele levens- en jaarlijkse huishoudinkomens. Onderzoek naar mobiliteit, trouwpatronen en opeenstapeling bleef tot op heden echter voorbehouden aan sociologen⁴. Ongelijkheid nu is gekenschetst als één hoofdvraag van de sociologie, de cohesie van samenlevingen als een geheel andere hoofdvraag (Thurlings 1977, Lacyendecker 1981). Met de volgende herformuleringen van Van Heeks problematiek wil ik die hoofdvragen⁵ dichter bij elkaar brengen.

Bij de ordening van mobiliteits- onder openheidsvragen blijkt dit deel van het ongelijkheidsprobleem tevens tot het cohesieprobleem behoort. De uitwisseling tussen sociale lagen schept immers banden tussen die lagen en daarmee neemt de cohesie van een samenleving toe (Blau & Schwartz 1984). De afstanden⁶ tussen de lagen van een samenleving zijn ook kleiner wanneer woonwijken, vriendenkringen en huwelijken sociaal gemengd zijn. Omdat uit het verschijnsel wie wie als huwelijks-partner heeft meer het bestaan van banden en de afwezigheid van afstanden spreekt dan uit het feit wiens ouders eens tot een andere laag behoorden en wie men als burens en kennissen heeft, verdienen vragen over sociaal gemengde huwelijken bijzondere aandacht. Indien geslotenheid op geringe cohesie duidt doet opeenstapeling dat ook: dan immers groeien hoog en laag uit elkaar. En aangezien giften aan mensen die wel erg weinig hebben een aanwijzing vormen voor de verbondenheid van mensen, valt ook scheefheid onder de ongelijkheids- én cohesieproblematiek.

Zo vragen over scheefheid, geslotenheid en opeenstapeling op het eerste gezicht tot de ongelijkheids- maar bij overdenking ook tot de cohesieproblematiek behoren, zo hebben omgekeerd vragen die alleen over cohesie lijken te gaan soms toch ook betrekking op ongelijkheid. De *politieke tegenstellingen* binnen een land vormen een aanwijzing voor geringe cohesie maar zeggen ook iets over ongelijkheid. Wanneer in een democratie de regeringspartijen een ruime meerderheid hebben, is in dat land de politieke macht gelijk verdeeld én is de politieke eenstemmigheid daar groter dan wanneer zijn regering op een kleine meerderheid steunt. Er is echter een ander en minder vaak onderkend verband tussen vragen over sociale mobiliteit en die over politieke tegenstellingen.

Van Heek (1956: 141) is, naar eigen zeggen, niet toegekomen aan vragen over de politieke gevolgen van mobiliteit. Nemen de politieke tegenstellingen in een land af wanneer de sociale mobiliteit toeneemt? Geven personen uit de lagere klassen, wanneer de stijging uit deze klassen groter wordt, minder steun aan politieke partijen die ongelijkheden willen verminderen? Beplemen bij grotere sociale stijging de programma's van die partijen nauwelijks nog nivellering? Vooral politicologen stellen dergelijke vragen aan de orde (zoals in Nederland Andeweg 1982).

Tot nu toe gingen politicologen in deze voorbij aan de onverwachte implicaties van het onderscheid dat sociologen maken tussen totale mobiliteit, relatieve mobiliteit en gelegenheidsstructuur. Met Nan Dirk de Graaf beredeneerde ik 2 jaar geleden dat, indien geldelijk belang stemgedrag bepaalt, een gunstiger gelegenheidsstructuur het percentage rechtse stemmen doet stijgen, terwijl meer relatieve mobiliteit geen invloed heeft. Wanneer statusoverwegingen doorslaggevend zijn, doet de totale mobiliteit de politieke verhoudingen naar rechts verschuiven (N.D. De Graaf & Ultee 1987). Dit resultaat betrof echter de algehele politieke verhoudingen in een land, niet de politieke tegenstellingen tussen hoog en laag in die samenleving. Een aanwijzing daarvoor bestaat uit de mate waarin de bovenlagen van een maatschappij op een partij stemmen die ongelijkheden wil handhaven en de onderlagen op één die deze wil verminderen. Hangt dit verschijnsel samen met de totale mobiliteit, de relatieve mobiliteit of de gelegenheidsstructuur waarbinnen zich mobiliteit voltrekt? Aldus een nieuwe en belangwekkende vraag over cohesie én ongelijkheid.

Een andere aanwijzing voor cohesie is, zoals dat heet, culturele homogeniteit. Uiteenlopende culturen binnen één land duiden op geringe verbondenheid. Wanneer bedacht wordt dat Cultuur één bepaalde cultuur is en cultuurbezit niet gelijk is verdeeld, blijkt een cohesievraag tevens een ongelijkheidsvraag te zijn. Nieuw is deze onderkenning niet: Van Heek (1945: 175-176) vond in verkennend onderzoek dat cultuurbezit vaker dan beroep werd genoemd als beginsel om te beoordelen of mensen tot een bepaalde rangstand behoren. Omdat hij beroepsprestige wist te meten en cultuurbezit niet, bleven vragen onbeantwoord over wat Maarten 't Hart (1989) onlangs *culturele gespletenheid* noemde.

Erg lijkt het uitstaan van deze vragen niet. Ze kregen trouwens na Van Heek wel aandacht - en zelfs behoorlijk wat. De vraag welke de samenhang is tussen de mobiliteit van een persoon en diens cultuurdeelname dekt echter niet geheel de vraag welke de gevolgen zijn van een grotere openheid in een samenleving voor de culturele scheidslijnen in die maatschappij. Aldus is tot nu toe aan de volgende kwestie voorbij gegaan.

Volgens één redenering vermindert mobiliteit culturele verschillen. Het is moeilijk voor mensen snel rijk te worden, cultureel gevormd raken ze nog langzamer. En geld verliezen mensen misschien gemakkelijker dan beschaving. Dit alles maakt dat bij sociale mobiliteit de culturele verschillen tussen boven- en onderlagen kleiner worden. Een andere redenering houdt echter in dat mobiliteit ook tegengestelde gevolgen heeft. Volgens Elias (1939: 346) scherpen bij toenemende sociale stijging de gevestigden in de bovenlagen der samenleving hun maatstaven voor beschaafd gedrag aan. Als dat zo is, wordt hun cultuurbezit exclusiever. En daardoor nemen culturele verschillen toe.

Is die aanscherping en toename er? Volgens historici deden deze verschijnselen zich voor in bepaalde tijdvakken van de Europese geschiedenis. Doen ze zich ook voor in landen als het hedendaagse Nederland? En hangt hun omvang af van de totale mobiliteit, de relatieve mobiliteit, of de gelegeheidsstructuur? Rekenen sociaal gestegenen streekromans nog tot de literatuur, terwijl gevestigden in bovenlagen ze als lectuur afdoen? Doen deze gevestigden dat reeds in geval nieuw ontstane plaatsen door gestegenen worden opgevuld, en des te sterker wanneer de bovenlagen bestaande plaatsen aan hen kwijt raken? Ziehier weinig gestelde maar wel zo treffende vragen over ongelijkheid én cohesie.

Met het bovenstaande heb ik Van Heeks problematiek opnieuw in deelvragen uiteengelegd. Ik liet haar opgaan in een geheel van vragen over ongelijkheid én cohesie. Nu verlaat ik de hoogtes van de theoretische sociologie en kom ik tot twee actuele vragen op het zo net voor de jaren 90 herverkavelde terrein. De vragen die ik wil beantwoorden hebben betrekking op het magische 1992 en het historische 1957. De eerste vraag handelt over groter of kleiner wordende sociale afstanden en de sinds 1957 toenemende en in 1992 voltooide economische eenwording van West-Europa, de tweede over die eenwording en blijvende culturele verscheidenheid dan wel afnemende culturele onderscheiding.

Economische eenwording en groter wordende sociale afstanden

Artikel 2 van het in 1957 gesloten Verdrag van Rome spreekt over 'een toenemende verbetering van *de* levensstandaard' als taak van de Europese Economische Gemeenschap en artikel 3 over een Europees Sociaal Fonds als middel om '*de* werkgelegenheid voor *de* werknemers te verbeteren' (Europocket 1987: 59-60, mijn cursiveringen). Die bepalingen klinken mooi, maar verhullen ongelijkheidskwesties. Neemt door de EG de levensstandaard van alle werkenden even veel toe? Indien bij economische eenwording de lonen van werknemers stijgen, groeien dan de uitkeringen van niet-werkenden net zo sterk? Als douanebeambten door de EG hun betrekking kwijt raken, krijgen zij dan een baan in een bedrijfstak die door de opheffing van grenzen meer uitvoert of gaan ze tot de langdurig werklozen behoren? Het bestaan van dergelijke kwesties werd evenmin erkend in de uiterst zwakke titel V uit de Europese Akte van 1986 over 'de economische en sociale samenhang' (Europocket 1987: 321).

Sterkere economische banden tussen landen kunnen samen gaan met grotere sociale ongelijkheden binnen landen. De beantwoording van de vraag in hoeverre dat het geval is, lijkt op koffiedik kijken. Omdat de EG zich sinds 1957 gestaag ontwikkelde, zijn hypothesen over de sociale gevolgen van de EG echter reeds in bepaalde mate toetsbaar. Vandaag wil ik enkele van die hypothesen formuleren. Toetsen doe ik mijn gissingen niet, wel beredeneer ik ze⁷. Ik spits mijn voorspellingen toe op Nederland. De nadruk ligt op inkomensverschillen. Geslotenheid komt als laatste aan de orde.

De oude en de nieuwe convergentiehypothese

In 1960 werd voor het eerst de hypothese naar voren gebracht dat, ondanks de toenmalige grote verschillen tussen samenlevingen, de eisen van de moderne technologie een ontwikkeling te weeg brengen naar grote sociale mobiliteit en kleine inkomensverschillen in die landen (Kerr 1960, Kerr 1983). Deze convergentiehypothese vond spoedig een rivaal in de hypothese dat wanneer sociaal-democratische partijen in industrielanden aan het bewind komen, ze er door gerichte maatregelen in slagen de inkomensverschillen te verkleinen en de mobiliteit te verhogen (Goldthorpe 1964).

Tot in de jaren 80 was deze convergentiehypothese kop van jut in mobiliteitsonderzoek (Erikson, Goldthorpe & Portocarero 1983). De hypothese dat politiek wat uitmaakt liep echter ook averij op. De teneur van het onderzoek naar haar houdbaarheid is samengevat in de stelling dat de effecten van politiek op verschillende vormen van ongelijkheid in westerse industrielanden de laatste decennia kleiner zijn geworden (Scharpf 1988, Schmid & Reissert 1988).

De kern van de hypothesen die ik hier vandaag naar voren breng luidt, dat door de uitbreiding van economische betrekkingen⁸ tussen westerse industrielanden de gevolgen van de politiek binnen een land op de ongelijkheden in dat land zijn afgenomen, en dat door hun sterkere economische verbondenheid de ongelijkheden in westerse industrielanden meer op elkaar zijn gaan lijken⁹. Ik stel dus dat er convergentie is. Deze vloeit niet voort uit het feit dat in autarkische landen dezelfde technologie wordt toegepast, maar ze is een gevolg van de standaardiserende werking die uitgaat van het verdwijnen van landsgrenzen en de vorming van gemeenschappelijke markten. Naast de oude, plaats ik een nieuwe convergentiehypothese.

Economische eenwording van kleine met grote landen

Naar welk punt convergeren ongelijkheden wanneer de economische banden tussen landen sterker worden? Het ligt voor de hand dat dit één of ander gemiddelde van de aanvankelijke ongelijkheden in de afzonderlijke landen is. Omdat in kleine EG-landen als België, Ierland en Nederland de inkomens minder scheef zijn verdeeld dan in grote als Frankrijk, Italië en het Verenigd Koninkrijk, nemen in de eerste landen de inkomensverschillen toe en in de tweede af.

Het is echter de vraag of dit convergentiepunt een eenvoudig gemiddelde is. Hirschman (1945)¹⁰ betoogde dat wanneer de handel tussen een klein en een groot land toeneemt, het grote land politiek overwicht over het kleine krijgt. Wanneer tussen twee landen handel plaats vindt, hebben volgens leerboeken economie altijd beide landen daarvan voordeel. Volgens Hirschman sluit dit niet uit dat het ene land er meer baat bij heeft dan het andere¹¹. En die asymmetrie heeft volgens Hirschman gevolgen.

Ga niet uit van een situatie met invoertarieven en -quota's, maar van één met vrijhandel waarin de goederenstroom van de kleine A naar de grote B gelijk is aan de stroom van B naar A. Voor het kleine land maakt de handel een groter deel van het nationale inkomen uit dan voor het grote land, wat het kleine land afhankelijk van het grote maakt. Volgens Hirschman bepaalt het grote land dan niet alleen de ruilvoet, maar zal het tevens in politieke kwesties van haar economisch overwicht gebruik maken. Die invloed blijft niet beperkt tot een uitdrukkelijk verzoek om steun wat betreft de diplomatie ten aanzien van derde landen. Het grote land kan ook, op meer of minder subtiele wijze, aandringen op overname van haar economische en sociale politiek.

Aldus kan een land niet alleen materiële goederen uitvoeren, maar ook bijvoorbeeld haar Reaganomics of Thatcherism. Een klein land dat doordrongen is van haar economische afhankelijkheid, zal trouwens vanuit zichzelf het grote land op verschil-

lende manieren proberen te behagen, en het zal op zijn minst stilzwijgend niet al te veel afwijken van de economische en sociale politiek van haar grote broer. Het convergentiepunt voor ontwikkelingen wat betreft ongelijkheden in de EG ligt volgens mijn nieuwe hypothese bij de ongelijkheden in de grote lidstaten. Omdat de inkomensverschillen daar nu groter zijn, worden ze dat in de kleine lidstaten.

Op de vraag wat er bij economische eenwording met inkomensverschillen in het algemeen gebeurt, volgt de vraag tussen wie en wie precies die verschillen toenemen. Terwijl ik met het 'grote broer'-effect aangaf dat vrijhandel niet vrijblijvend is, komen de volgende preciseringen er op neer dat inkomens niet alleen op vrije markten tot stand komen, maar ook afhangen van traditie en organisatie¹². Ik wijs op verschillende gevallen waarin bij economische eenwording door traditie en organisatie de inkomens tussen bepaalde categorieën mensen sterker uit een gaan lopen. Eerst over inkomensverschillen tussen werkenden onderling.

Inkomensverschillen tussen werkenden onderling

Laat ik met het inkomen van bedrijfsdirecteuren beginnen. Dat wordt niet op een markt bedongen, maar door henzelf vastgesteld. Hierbij speelt over elkaars schouders kijken een rol, en het is gewoonte zich met de best betaalde directeuren te vergelijken. Op dit ogenblik vertonen de inkomens van bedrijfsdirecteuren tussen de EG-landen aanzienlijke verschillen: in België en Nederland zijn ze lager dan in Frankrijk en de Bondsrepubliek Duitsland (TPF&C 1988, ERN 1989). De vorming van de EG komt neer op het ontstaan van een ruimer vergelijkingskader. Aannemend dat het inkomen van de rest van de werkende bevolking niet verandert, betekent dit in de meeste EG-landen een vergroting van de afstand in inkomen tussen een bedrijfsdirecteur en een modale werknemer.

Nu over inkomensverschillen tussen werknemers met meer en minder onderwijs. De interne markt van de EG komt niet alleen neer op een vrij verkeer van goederen en diensten, maar ook op een vrij verkeer van kapitaal en arbeid. Wanneer kapitaalverkeer niet langer belemmerd wordt, krijgen de directeuren van een in een bepaald land gevestigd bedrijf meer mogelijkheden om elders te investeren. Aldus staan directeuren in landen met hoge lonen sterker in onderhandelingen met hun werknemers. Directeuren varen op de koers dat lager geschoolde arbeid gemakkelijker in andere landen kan plaats vinden dan hoger geschoolde. Dit heeft als gevolg¹³ dat in landen met hoge lonen de inkomens van werknemers met weinig opleiding dalen, en dat in die landen de inkomensverschillen tussen meer en minder geschoolde werknemers toenemen. In landen met lage lonen worden deze verschillen kleiner. Omdat het om processen op een vrije markt gaat, convergeren de veranderingen niet naar een

eenvoudig gemiddelde, maar leggen de lonen voor minder geschoolde arbeid in het EG-land met de laagste lonen een zwaar gewicht in de schaal.

Nederland behoorde tot in de jaren 60 tot de EG-landen met lage lonen. De opheffing van enige belemmeringen voor kapitaalverkeer aanvankelijk na het Verdrag van Rome had dus als gevolg dat toen de inkomensverschillen tussen hoger en lager opgeleide werknemers afnamen. Op dit ogenblik is Nederland, mede door de recente toetreding van Portugal en Spanje tot de EG, een EG-land met hoge lonen. De opheffing van de laatste belemmeringen voor kapitaalverkeer heeft dus tegengestelde gevolgen. Na 1992 worden in Nederland de inkomensverschillen tussen werknemers met meer en minder onderwijs groter.

Tenslotte over de gevolgen van een vrij arbeidsverkeer voor inkomensverschillen tussen hoger en lager opgeleide werknemers. Na 1957 werd duidelijk dat het recht op arbeid in een ander EG-land weinig voorstelt zonder wederzijdse erkenning van diploma's, en zolang iemands niet-werkende huisgenoten geen onmiddellijk recht op vestiging hebben. Maar zelfs als men in Brussel voor 1992 uit deze kwesties komt, zullen weinig werknemers in een ander land gaan werken dan waar ze geboren zijn. De leeftijd om elders een baan te zoeken is tevens de leeftijd waarop mensen opgroeiende kinderen hebben. Aangezien ieder EG-land, met uitzondering van België, zijn eigen taal heeft, wegen de voordelen van een baan elders zelden op tegen de nadelen voor de kinderen. Grensoverschrijdend arbeidsverkeer zal beperkt blijven tot jongeren, meer in het bijzonder tot jongeren met kennis van 'vreemde' talen. En het heeft plaats niet zo zeer door de verlokkingen van hogere lonen elders, maar door de druk van bijzonder hoge werkloosheid ter plekke. Formeel vrij arbeidsverkeer doet traditionele taalgrenzen niet verdwijnen.

Dat alleen jongeren van land verhuizen, neemt niet weg dat hun verhuizing voor oudere thuisblijvers gevolgen heeft. Voor de sociale gevolgen van een vrij arbeidsverkeer is het van belang dat personen met een hogere opleiding meer talen beheersen dan personen met een lagere opleiding. Veronderstel dat het moeilijker voor een persoon is een baan te vinden in een land met een voor deze persoon onbekende taal. Voor een werknemer met een hogere opleiding neemt bij een vrij arbeidsverkeer het aantal mogelijke werkgevers toe, voor iemand met een lagere opleiding niet. Dit heeft een hoger inkomen voor personen met meer opleiding als gevolg. Door een vrij arbeidsverkeer groeien in de EG de inkomensverschillen tussen hoger- en lager geschoolde werknemers.

Inkomensverschillen tussen werkenden en niet-werkenden

Een belangrijk deel van de bevolking van de hedendaagse westerse industrielanden leeft niet van inkomsten uit arbeid, maar van een slaagd beroep op één of andere sociale voorziening. Hebben sterkere economische banden tussen landen gevolgen voor de inkomensverschillen tussen werkenden en niet-werkenden?

Voor werkgevers zijn uitgaven voor sociale zekerheid onderdeel van de loonkosten. Als de handel tussen landen toeneemt, hebben hogere afdrachten voor sociale zekerheid in één land als gevolg dat de goederen uit dit land slechter in de markt komen te liggen. Terwijl hogere afdrachten voor sociale zekerheid in een autarkisch land geen gevolgen hadden voor de krachtsverhoudingen tussen de binnen dit land met elkaar wedijverende bedrijven, zijn deze gevolgen er wel bij economische eenwording zonder sociale harmonisatie. Naarmate de handel tussen landen groeit, worden die gevolgen groter. Zo ontstaat binnen de EG als eerste in kleine landen met hoge uitgaven voor sociale zekerheid een tendens tot verlaging van die afdrachten. Die zal neerkomen op lagere individuele uitkeringen. Aldus nemen in die landen de inkomensverschillen tussen werkenden en niet-werkenden toe. Het convergentiepunt is geen eenvoudig gemiddelde van alle bestaande inkomensverschillen tussen werkenden en werklozen. Het land met de grootste verschillen heeft meer invloed.

Het is zeer wel mogelijk dat rechtse regeringen eerder dan linkse toegeven aan de druk tot verlaging van individuele uitkeringen. De weerstand die een linkse regering biedt heeft echter een prijs. Die is een hogere werkloosheid. Aangezien werkloosheid onder de sociale zekerheid valt, leidt politiek verzet tegen lagere uitkeringen tot meer uitkeringen. Om die te bekostigen moeten de afdrachten voor sociale voorzieningen worden verhoogd. Gebeurt dit, dan neemt de werkloosheid nogmaals toe. Ook linkse regeringen zullen na verloop van tijd deze negatieve spiraal vermijden.

Economische eenwording en werkloosheid

Hiermee ben ik terecht gekomen bij vragen over economische eenwording en werkloosheid. Ik wijs er nog eens op dat de EG-verdragen uitdrukkelijk over verbetering van de werkgelegenheid spreken. In rapporten over de gevolgen van 1992 is gewezen op het ontstaan van 2 miljoen nieuwe banen (Commission of the European Communities 1988: 197). In welke mate het werkloosheidspercentage in de EG hierdoor daalt, werd er niet bijgezegd. Een kleine rekensom maakt echter duidelijk dat het hier om een druppel op een gloeiende plaat gaat.

Therborn (1986) stelde de vraag waarom in de jaren 70 en 80 in sommige industrielanden de werkloosheid hoger was dan in andere. Hoe zwak zijn antwoord ook moge staan dat de politiek van *nationale* regeringen beslissend is, volgens zijn gegevens is de werkloosheid in de EG-landen bijzonder hoog. Mijn antwoord houdt in dat dit gedeeltelijk door de *EG zelf* komt.

Hoezo? De gebeurtenissen in de westerse industrielanden in de jaren 30 maakten duidelijk dat vrije markten verënisbaar zijn met blijvend hoge werkloosheid. In de jaren 50 en 60 waren hogere overheidsuitgaven een doeltreffend middel om volledige werkgelegenheid te bewerkstelligen, maar sinds de jaren 70 heeft dit middel aan kracht ingeboet. Dit bleek duidelijk in het begin der jaren 80 toen Mitterand de werkloosheid met hogere uitgaven probeerde te bestrijden. Omdat de regeringen van de andere EG-landen hun uitgaven niet verhoogden, lekte de inspuiting weg naar het buitenland. Dit gebeurde voordien in mindere mate omdat de in- en uitvoer van de EG-landen toen een kleiner deel van alle voortgebrachte goederen betrof. Het verdrag van Rome en de Europese Akte verwijzen naar de werkgelegenheid. De bepalingen daarover zijn echter minder uitgewerkt dan die over de vorming van vrije markten. Juist omdat de laatste bepalingen zo ver gaan, is de werkloosheid in de EG zo hoog.

Iets algemener gesteld: terwijl in een gesloten economie iedere afzonderlijke onderneming ten tijde van hoge werkloosheid niet investeert omdat de andere bedrijven dat niet doen en het koopkrachteffect van haar eigen investeringen niet aan die onderneming zelf ten goede komt, verhoogt in een open economie ieder afzonderlijke overheid haar uitgaven niet omdat de andere overheden dit verzuimen en het koopkrachteffect van haar eigen beslissing niet aan haar onderdanen ten goede komt. En nog algemener gezegd: met de toenemende handel tussen de EG-landen veranderde het dilemma waar afzonderlijke ondernemingen binnen autarkische economieën bij beslissingen over investeringen voor stonden, in het dilemma waarmee afzonderlijke overheden in open economieën bij beslissingen over de hoogte van hun uitgaven te maken krijgen.

Maar als de invloed van de nationale politiek vermindert, worden dan na verloop van tijd niet meer beslissingen door supranationale instellingen genomen? Ook in de nabije toekomst wordt in de EG over overheidsuitgaven niet bij meerderheid van stemmen besloten, maar bij eenstemmigheid. Aldus kan de situatie ontstaan dat de meeste EG-landen minder werkloosheid willen, maar hun doel niet kunnen verwezenlijken. Omdat de economie van kleine EG-landen opener is dan die van grote, stijgt de werkloosheid aanvankelijk vooral in de kleine EG-landen. Wanneer supranationale beslissingen uitblijven¹⁴, gaan de ontwikkelingen in alle EG-landen naar het punt van bijzonder grote werkloosheid.

De EG vergroot ongelijkheden omdat ze bijdraagt aan een verhoging van het percentage werklozen, een categorie mensen op de onderste sporten van de maatschappelijke ladder. Met drie hypothesen die in eerder onderzoek de toetsing doorstonden (Ultee, Dessens & Jansen 1988, Ultee, Dessens en Jansen 1988a), maak ik nu aanvullende voorspellingen over die werklozen. De oude convergentiehypothese had betrekking op inkomensverschillen én mobiliteit. Mijn nieuwe voorspellingen betreffen de openheid van de categorie werklozen.

Ten eerste is er de hypothese dat als het percentage werklozen in een land hoger is, de wedijver om banen tussen werkenden en werklozen in dat land een ongunstiger uitkomst voor de werklozen heeft. Volgens deze hypothese is de relatieve mobiliteit tussen werk en werkloosheid en tussen werkloosheid en werk beperkt. Volgens de tweede gaat die geringe mobiliteit gepaard met opeenstapeling: werklozen blijven werkloos enkel en alleen omdat ze werkloos zijn, terwijl anderen werk behouden omdat ze reeds een baan hebben. En tenslotte is er de hypothese dat als een persoon werkloos is, de huwelijkspartner van die persoon een kans op werkloosheid heeft die groter is dan de toevalskans.

Deze hypothesen voorspellen dat de werklozen in de EG een sterk gesloten categorie zullen vormen, en dat met de voltooiing van de EG de afstand tussen één van de onderlagen der samenleving en haar hogere lagen toeneemt. Misschien is nu in sommige EG-landen de geslotenheid van de categorie werklozen beduidend groter dan in andere, maar zonder supranationale beslissingen gaan de laatste landen de weg waarop de eerste hen voor gingen.

Economische eenwording en blijvende culturele verscheidenheid

Na dit antwoord op de vraag in hoeverre economische eenwording sociale afstanden vergroot dan wel verkleint, nu een antwoord op de vraag wat er met de culturele verscheidenheid gebeurt wanneer de economische betrekkingen tussen landen sterker worden. Ik kom hierbij te spreken over de gevolgen van economische eenwording voor de mobiliteit naar de bovenlagen in een samenleving, een kwestie waaraan ik tot nu toe voorbij ben gegaan.

De kwaliteit van vragen over Cultuur

De vraag of door de Europese Gemeenschappen de afzonderlijke nationale culturen verloren gaan, is het afgelopen jaar in krant en tijdschrift aan de orde geweest. Zelfs personen die koel ten opzichte van de EG staan bevroeden dat die vraag niet geheel juist is. De Britse premier Thatcher sprak vorig jaar herfst in Brugge dan wel over Frankrijk als Frankrijk en Spanje als Spanje, elk met zijn eigen gewoonten, tradities en identiteit. Thatcher stelde echter voorop dat uit de grote kathedralen van Groot-Brittannië, zijn literatuur en zijn taal blijkt welk een culturele rijkdom de Britten aan Europa hebben ontleend. Omdat er nooit afzonderlijke culturen waren, zijn vragen over hun verdwijnen onterecht¹⁵.

Een betere vraag is in hoeverre door economische eenwording de culturen van landen nog sterker versmolten raken dan ze al zijn. Erg goed gesteld is deze vraag nog altijd niet. Als samenlevingen gestratificeerd zijn, hebben alleen *lagen* binnen landen een cultuur: naast de dominante Cultuur van de bovenlagen der samenleving, zijn er subculturen die verbonden zijn met de lagere sporten van de maatschappelijke ladder.

De vraag in hoeverre door de EG de Culturen van de bovenlagen van haar lidstaten naar elkaar toegroeien en de subculturen van de onderlagen van deze landen dat ook doen, blijft echter vaag. Naar welk punt precies groeien ze toe? Leden van de onderlagen van een samenleving hebben een levensstijl die sterk gericht is op het heden van hun land, terwijl de bovenlagen een meer cosmopolitische cultuur hebben (Merton 1949), een levensstijl waaruit ook belangstelling spreekt voor het verleden van hun land en andere landen (Collins 1975: 64, 77). Omdat ook cultuurgoederen over grenzen te vervoeren zijn, wordt door economische eenwording belevingswerelden groter. Maar bovenal: mensen die in hun werk meer met het buitenland te maken krijgen, verwerven een cultuurbezit dat hierbij aansluit. Worden door de EG de culturen van haar onder- en bovenlagen cosmopolitischer?

Die vraag is nog altijd niet scherp genoeg. Meer cosmopolitisme sluit niet uit dat belevingswerelden in een bepaalde richting uitdijen. Welk land en welke plaats wordt Cultureel toonaangevend in de EG? De bovenlaag van welk EG-land komt in cultureel opzicht boven de bovenlagen van de overige lidstaten der EG te staan? Dat is de terechte vraag achter de onjuiste over de EG en de culturele verscheidenheid in de kranten van het afgelopen jaar.

De vraag of door economische eenwording cultureel cosmopolitisme toeneemt, gaat tevens onvoldoende ver. Als na 1957 de culturen in de lidstaten der EG cosmopolitisch zijn geworden, kan nog wel het cosmopolitisme in hun bovenlagen sterker zijn gegroeid dan dat in hun onderlagen. De vraag welke gevolgen economische eenwording heeft voor de verschillen in cosmopolitisme tussen de culturen van de onder- en bovenlagen binnen één enkel bij die eenwording betrokken land is wel zo belangwekkend. Ze werd verwaarloosd in de kranteartikelen over 1992 en de culturele verscheidenheid.

De kermis der ijdelheden

Wanneer bij economische eenwording bovenlagen meer dan onderlagen met andere landen te maken krijgen, worden culturele verschillen binnen één land al groter. Maar er zijn meer gronden voor het vermoeden dat door de EG de culturen binnen één land uit elkaar groeien. Ik ontleen die niet aan Bourdieu, de socioloog die in de jaren 80 ook buiten zijn vakgebied de hypothese levend hield dat Cultuur onderscheidt. Bourdieus theorie over dit verschijnsel (1979) onderscheidt zich door een overmaat aan woorden, ingewikkelde zinnen en geringe weerlegbaarheid. Ze geeft ook geen afgerond antwoord op ontwikkelingsvragen¹⁶. Ik bouw voort op werk van de cultuurhistoricus Gombrich (1968, 1974, 1979: 209-214). Deze omschreef in de jaren 60 en 70 de onbedoelde en op lange termijn optredende gevolgen voor cultuurverschijnselen van de wedijver om aanzien. Met toepassingen van Gombrichs verklaringsbeginselen geef ik aan dat culturele gespletendheid zo'n onbedoeld gevolg van economische eenwording is, en welk EG-lid cultureel toonaangevend wordt.

Eerst de kern van Gombrichs verklaringen. In iedere samenleving zijn er volgens Gombrich mensen die streven naar de aandacht van anderen en die door hen geacht willen worden. Gezien de aard van deze goederen¹⁷ overtreft de vraag het aanbod: de aandacht van mensen kan niet op alles gericht zijn, en er is maar één eerste plaats. Omdat handelingen die van het gangbare afwijken aandacht trekken en afwijkingen naar boven veelal tot aanzien en die naar beneden tot geringschatting leiden, zijn mensen in de wedijver om aanzien gedwongen steeds meer middelen aan te wenden.

Wanneer mensen steeds meer bieden maar hetzelfde krijgen, is sprake van inflatie. Volgens Gombrich (1974: 62) is de zo net geschetste verklaring van inflatie niet alleen van toepassing op geld, maar op alles dat binnen een samenleving als waardevol wordt erkend, met inbegrip van mode, bouwkunst, binnenhuisversiering en schilderkunst. Het gebeuren op al deze terreinen is, zo stelt Gombrich¹⁸, als dat op 'de kermis der ijdelheden'.

In de strijd om aanzien wenden mensen onder bepaalde omstandigheden meer van dezelfde middelen aan en onder andere omstandigheden ook nieuwe. Volgens Gombrich komt het eerste voor in gesloten¹⁹ samenlevingen, in samenlevingen waarin handelwijzen door riten in stand worden gehouden, op normovertreding een taboe rust, en wedijver tot enkele terreinen is beperkt. Gombrich verwijst hier naar de potlatch bij de Kwakiutl. De strijd om aanzien leidt tot de uitvinding en grootscheepse toepassing van nieuwe middelen in samenlevingen waar individuen na debat over de invoering van wetten beslissen, een ieder op welk gebied dan ook naar aanzien mag streven, en het uitreiken van onderscheidingen niet aan bepaalde personen is voorbehouden. Gombrichs voorbeeld daarvan is de revolutie in de kunst der oude Grieken, de bakermat van de Westerse open¹⁹ samenleving.

Uit de Europese geschiedenis blijkt dat haar overheden vaker trachtten de wedijver om aanzien in te perken. Slob (1986: 169) geeft aan dat met de militaire successen van de Romeinse republiek, de maatregelen van censoren betreffende luxuria toenamen. Volgens Baldwin (1926: 9) was het voor de mensen in de Middeleeuwen vanzelfsprekend dat een overheid tot nut van het algemeen het recht had verkwisting tegen te gaan en weelderigheid aan banden te leggen. Hooper (1915) wijst er op dat de wetten tegen de weelde in Tudor-Engeland steeds scherper werden.

Misschien pakken de hedendaagse EG-landen met een hoger BTW-tarief op luxe-goederen uiterlijk vertoon niet rechtstreeks aan, maar perken ze die praal aldus wel zo doeltreffend in. In hoeverre dit gevolg bedoeld is, blijft hier in het midden. Overheden kunnen trouwens onbedoeld bepaalde kunsten bevorderen. Volgens Weber (1975: 17) verklaart de greep van de overheid in Londen, Parijs en Wenen aan het begin der 19e eeuw op de opera en de schouwburg gedeeltelijk hoezo de opkomende burgerij zich op de muziek wierp en waarom het concertleven in deze steden zo'n hoge vlucht nam.

De versterking van culturele wedijver tussen nationale staten

Eén toepassing van Gombrichs beginselen heeft als uitgangspunt dat hedendaagse overheden cultuurstrijd niet alleen toestaan maar ook bewust aanwakkeren. Officiële

literatuurprijzen zullen het streven naar aanzien van mensen versterken, zowel dat van schrijvers als dat van lezers. Daarnaast richten staten gedenktekens op, kopen ze schilderijen voor rijksmusea aan, drijven ze een staatsopera, en sturen ze het nationale orkest op buitenlandse tournee. Het rondtrekken van deze orkesten geeft aan dat cultuur een wapen is in de wedijver om aanzien tussen staten (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid 1987: 13-14).

Ik stel nu dat de economische eenwording van de EG de culturele wedijver tussen haar lidstaten versterkt. Uit vrees hun eerste plaats in eigen land kwijt te raken zullen kunstenaars bij hun nationale overheden op steun aandringen. Uit angst voor minder nationaal aanzien geven sommige overheden aan deze druk toe. Hier komt bij dat cultuurpolitiek bij lange na niet zo duur is als sociale politiek en dat de druk van de culturele keur sterker is dan die van de proletarische achterhoede.

Eén vraag was welke plaats de blijvende culturele hoofdstad van de EG wordt. Omdat ook op de cultuurmarkt de eerste klap een daalder waard is, is Parijs het best geplaatst. Daar voeren reeds enige decennia presidenten met culturele middelen een prestigeslag. Als de plannen voor het Prado en het Reina Sofia worden verwezenlijkt, neemt Madrid de tweede plaats van Londen over. Net als Frankrijk kreeg Spanje in de jaren 80 na een lang rechts bewind een linkse regering. Het Verenigd Koninkrijk ging van links naar rechts.

Ook supranationale instellingen kunnen culturele wedijver versterken. De Commissie van de EG doet dat door gelden voor een Jeugdorkest van de Europese Gemeenschap ter beschikking te stellen, en door ieder jaar een andere Culturele Hoofdstad van Europa aan te wijzen. Maar zo als de cultuurspreiding binnen één land weinig heeft uitgehaald, zo vermijden dergelijke zaken niet dat Parijs de blijvende culturele hoofdstad van de EG wordt, wanneer het dat al niet is. De molens op de Europese kermis der ijdelheid gaan sneller draaien en in Parijs het snelst.

Nu twee andere toepassingen van Gombrichs beginselen en een antwoord op de vraag of door de EG culturele verschillen toe-dan wel afnemen. De ene toepassing betreft mobiliteitseffecten, de andere aantalleneffecten. De eerste effecten bouwen, na enig sloop- en herstelwerk, voort op verklaringen die in de Nederlandse sociologie in de jaren 80 aandacht trokken. De laatste effecten zijn een aanvulling op de eerste.

Sociale mobiliteit en cultureel onderscheid

Elias werd bekend door zijn inhoudsanalyse van etiquetteboekjes die leidde tot vaststelling van een beschavingstrend in West-Europa sinds het eind der middeleeu-

wen. Minder bekend is Elias' andere trenduitspraak dat de culturele²⁰ verschillen tussen de boven- en onderlagen in het Westen sinds de middeleeuwen over het geheel zijn afgenomen, zij het dat ze meermalen ook toenamen (Elias 1939: 342-351). Erg verwonderlijk is haar verwaarlozing misschien niet. Elias zelf zag al dat deze andere trend niet erg sterk was. De uitzonderingen verklaarde Elias (1939: 346) met de hypothese dat toenemende sociale stijging de culturele verschillen tussen de onder- en bovenlagen van een samenleving vergroot.

Kempers (1987), die voorgaf in het voetspoor van Elias te werken, toonde aan dat de vorming van stadstaten in Italië vanaf 1250 gepaard ging met de opkomst van sterkere wereldlijke heersers en een toenemend aanzien van kunstenaars. Als schilders zich als heren van het hof gaan gedragen, en met hun werk staat en kerk ondersteunen, zal zich - zo kan men aannemen - een officiële cultuur van de volkscultuur afsplitsen. Dit lijkt niet te rijmen met de door Elias veronderstelde trend naar kleinere verschillen.

Burke (1978) betoogde dat zich in de Europese geschiedenis juist de tegenovergestelde trend heeft voltrokken. Tot het eind van de Middeleeuwen hadden de bovenlagen wel hun eigen cultuur, maar namen ze eveneens deel aan die van de onderlagen. Daarna trokken ze zich terug uit de volkscultuur. Ze deden dit in Engeland en Frankrijk sneller en verder dan in andere landen. In Nederland voltrok deze scheiding zich aan het eind van de 17e eeuw (Burke 1978a: 20). Weber (1975) toonde aan dat de verspreiding van concerten voor klassieke muziek in Londen en Parijs in de eerste helft van de 19e eeuw, toen niet alleen de industrie opbloeiende maar ook overheidsbureaucratieën ontstonden, gepaard ging met een culturele scheiding tussen de hogere en lagere middenklassen. Levine (1988) liet zien dat zich vanaf 1850 in de Verenigde Staten - het westerse land zonder feodaal verleden waarin bewoners in politiek opzicht elkaars gelijken waren - een culturele hiërarchie ontwikkelde en Cultuur ook daar iets hogers en heiligs werd.

Deze bevindingen van historici overziende, stel ik dat als er één aanhoudende trend moet worden gepostuleerd, dat een tendens tot culturele scheiding is. Die trend hangt op één of andere manier samen met staatsvorming. Welnu, als de vorming van stadstaten rond Florence en Venetië voor het eind der middeleeuwen tot grotere culturele verschillen tussen hun onder- en bovenlagen heeft geleid, en als vorming van nationale staten in Engeland en Frankrijk aan het begin der nieuwe tijd daar overeenkomstige gevolgen had, is te verwachten dat ook de vorming van supranationale instellingen in West-Europa sinds 1957 en na 1992 de culturele onderscheidingen verscherpt.

Hoe terecht deze voorspelling ook moge zijn, de hypothese dat staatsvorming tot grotere culturele verschillen tussen de onder-en bovenlagen van een samenleving leidt, graaft niet diep. Hoezo leidt staatsvorming daartoe? Het is verleidelijk de tendens tot culturele scheiding terug te voeren op de in het kielzog van staatsvorming toenemende sociale mobiliteit. Hoe onterecht Elias' trenduitspraak ook mag zijn, Elias' verklaring voor uitzonderingen kan nog altijd toepasbaar zijn op wat volgens nieuwer historisch onderzoek de hoofdzaak lijkt. De vraag is wel hoezo mobiliteit culturele verschillen vergroot. De eerste gedachte is immers dat ze die verkleint. Mensen die in financieel opzicht stijgen, raken niet zo maar hun oude 'smaak' kwijt. Dit vermindert het cultuurbezit van een gemiddeld lid der bovenlagen, en de culturele verschillen tussen de lagen. Zoals Gombrich (1950: 379) stelde: de nieuwe middenklasse die in Engeland en Frankrijk in de 19e eeuw ontstond, droeg bij aan een achteruitgang van de publieke smaak²¹.

De redeneergang volgens welke bij toenemende mobiliteit culturele verschillen groter worden, erkent dat gestegenen niet snel aan de gevestigde smaak voldoen. Ze komt er echter op neer dat zelfs als een gestegene zich ras zou aanpassen, deze persoon zou bemerken dat het te bereiken doel inmiddels is opgeschoven. Nieuwkomers bedreigen immers het aanzien van gevestigden. Om die dreiging af te wenden, scherpen gevestigden hun onderscheidingsmaatstaven aan. Die regels zijn hun wapens in de door mobiliteit verhevigde slag om aanzien. Met culturele maatstaven wordt in de vrije tijd de strijd voortgezet die op de arbeidsmarkt met andere middelen is verloren. Omdat gevestigden strengere maatstaven aanleggen, blijven nieuwkomers buitenstaanders. Scherpere culturele maatstaven kunnen trouwens sociale mobiliteit weer doen afnemen.

Elias liet zien dat in de Europese geschiedenis de omgang tussen mensen steeds meer vast kwam te liggen. Naarmate de bovenlagen van een samenleving meer nieuwkomers tellen, hanteren de gevestigden in die lagen striktere voorschriften voor beschaafd gedrag. Gombrich (1979:17-62) toonde aan op welke wijze in West-Europa in de loop der tijd is geredeneerd in kwesties over de toegepaste kunsten. Met voorwerpen die voor de industriële revolutie hoog geprijsd en geprezen werden, gaven sociaal gestegenen in Engeland en Frankrijk in de 19e eeuw bij de inrichting van hun huis blijk van hun smaak. Die voorwerpen waren natuurlijk wel machinaal vervaardigd. Voldeden ze aan de smaak der gevestigden? Ze werden inderdaad niet als armzalig of schamel beoordeeld. Maar de gevestigden vonden deze voorwerpen evenmin deftig of keurig. Ze werden afgestempeld als vulgair en ordinair. Voor de gevestigden telde niet langer het goed zelf, maar de wijze waarop het was vervaardigd (Gombrich 1979: 31-38).

Zelf zeg ik dit als volgt. Terwijl handwerklieden eens zwoegden om te voldoen aan de eis van een gefortuneerde klant de linker-en rechterpoot van de stoelen van een ameublement zo te draaien en verfraaien dat ze elkaars spiegelbeeld vormden, werden nu voorwerpen afgewezen omdat ze precies hetzelfde waren. De gevestigden in de bovenlagen der maatschappij gingen handwerk als verfijnd beschouwen. De voorwerpen in de huizen van sociaal gestegenen werden als grove serieproducten bestempeld. En met deze strengere maatstaven werden culturele verschillen in stand gehouden. Want antiek is van nature schaars, zodat gestegenen zich er niet veel van kunnen aanschaffen, terwijl het voor gevestigden slechts erfstukken zijn.

Vindt U dit te ver gaan? Was dit vroeger zo, maar is dat nu anders? In een wollig betoog van Bourdieu over Frankrijk rond 1968 klinkt de weerlegbare hypothese door dat, toen meer kinderen van financieel minder draagkrachtige ouders aan de diploma-strijd in het hoger onderwijs gingen deelnemen, rijke ouders sneller cultuurbezit op hun kinderen overbrachten en zo de voorsprong van hun kinderen waarborgden (Bourdieu 1979: 147). Onlangs verschenen onderzoek spreekt voor de toepasbaarheid van deze hypothese in het Nederland der jaren 70 (P. de Graaf 1987).

Wat valt er nu over de EG en culturele gespletenheid te voorspellen? Indien de EG de stijging naar de top verhoogt, leidt ze tot grotere culturele verschillen. Die stijging is om twee redenen te verwachten. Ten eerste is er de stijging die een rechtstreeks gevolg is van de vorming van supranationale instellingen. Die organen worden bevolkt door ambtenaren, en zo als nu rijksambtenaren op de maatschappelijke ladder boven gemeenteambtenaren staan, zo zal het groeiend aantal Europese ambtenaren een plaats boven de rijksambtenaren vinden. Ten tweede maken deze Europese ambtenaren stijging mogelijk. Door hun toedoen leidt het vrije verkeer van kapitaal en arbeid en de wederzijdse erkenning van diploma's tot nieuwe verschillen in aanzien en inkomen tussen bedrijfsdirecteuren onderling en binnen het hogere bedrijfskader: boven de oude top bestaande uit personen die hogere posities innemen bij bedrijven welke zich op de nationale markt bewegen, groeit een nieuwe bovenlaag welke wordt gevormd door hen die de hogere functies binnen Europese ondernemingen vervullen.

Directeuren en hoge functionarissen van Europees opererende bedrijven gaan zich op den duur door een bijzonder cosmopolitische cultuur onderscheiden van de categorie waaruit ze voortkwamen. Ook de leden van de nieuwe vierde bestuurslaag zullen na verloop van tijd culturele maatstaven aanleggen die strenger zijn dan de scherpste die bestonden voordat de EG werd gevormd. Ik denk niet dat dit lang op zich laat wachten. Kort na de voltooiing van de EG mogen alle personen die tot haar nieuwe bovenlagen behoren tot die hoogten zijn opgeklommen, in een open samenleving vrezen ook en misschien wel juist pas gestegenen sociale daling.

Hoe sterk is dit mobiliteitseffect? Ik veronderstel niet alleen dat pas gestegenen, in hun poging nog meer nieuwkomers af te weren, mee doen met de aanscherping van culturele maatstaven door gevestigden. Ik stel tevens dat de gevolgen van mobiliteit voor culturele verschillen groter zijn dan Elias aannam. Elias (1939: 424-430) onderscheidde tussen de stijging van afzonderlijke individuen en die van groepen in hun geheel. Tevens veronderstelde Elias dat voor de gevestigden in de bovenlagen der maatschappij alleen groepsstijging bedreigend was. Aldus voorspelde Elias dat culturele scheidslijnen wel door groepsstijging maar niet door individuele stijging scherper worden.

Deze redenering vertoont volgens mij meerdere gebreken. Zo is het verschil tussen individuele stijging en groepsstijging niet erg duidelijk²². Gezien Sorokins (1927: 133-134) eerdere eensluidende onderscheid is de verheffing van een burger in de adelstand een geval van individuele mobiliteit, terwijl meer zetels in een vertegenwoordigend orgaan voor de burgerij een voorbeeld van groepsstijging is. Of zoals Van Heek (1961: 153) later het onderscheid tussen individuele en groepsmobiliteit gebruikt: een handarbeider die zich tot kantoorbeambte opwerkt is individueel gestegen, collectieve stijging heeft plaats als het prestige van geschoolde handarbeiders dat van het ondergeschikte en routinearbeid verrichtende kantoorpersoneel overtreft.

Overdenking maakt duidelijk dat groepsstijging ook individuele stijging is: in de voorbeelden van groepsstijging krijgen bepaalde mensen meer aanzien of politieke macht. Bij groepsstijging gaat de stijging van bepaalde personen echter gepaard met de daling van andere personen: sommige leden van de adel moeten uit een vertegenwoordigend orgaan verdwijnen, en een aantal hoofdarbeiders trekt eerder voorbij in Pens optocht die met dwergen begint en met reuzen eindigt (Pen 1971: 48-59). Wat bij Sorokin en Elias nog groepsstijging heette, wordt in de hedendaagse literatuur over mobiliteit relatieve mobiliteit genoemd: tegenover stijging staat daling. De gevestigden in de bovenlagen van een samenleving zijn niet alleen bang voor de gestegenen, ze vrezen ook hun eigen daling. Dat woord gebruikt Elias opvallend weinig.

De gevallen waarop bij Sorokin en Elias de uitdrukking individuele stijging slaan, worden in de hedendaagse literatuur als de gevolgen van een gunstige gelegenheidsstructuur aangeduid. In tegenstelling tot Elias' redenering gaat ook van deze stijging een dreiging uit voor de gevestigden in de bovenlagen der samenleving. Vasthoudend aan Gombrichs gedachte dat aandacht en aanzien uit hun aard schaars zijn, stelt een plaats op de hoogste sport van de maatschappelijke ladder minder voor naarmate daar meer mensen op komen te staan. Door culturele maatstaven aan te scherpen, scheppen de mensen die al langer op die sport stonden voor zichzelf een nog hogere trede op de sociale ladder.

De dreiging die van individuele stijging uitgaat, kan groter zijn dan die welke groepsstijging oproept. De stijging van een wat omvang betreft beperkte categorie handarbeiders (zeg die in de grafische industrie) kan door hoofdarbeiders minder gevreesd worden dan de individuele mobiliteit die bewerkstelligd wordt door een middenschool welke door de staat wordt opgelegd. Zo er in de Europese geschiedenis een trend naar toenemende culturele verschillen mocht zijn, kan ze worden verklaard met een hypothese over de gevolgen van mobiliteit voor gevestigden. Die verklaring lukt des te beter wanneer die hypothese niet alleen de gevolgen van groepsstijging maar ook die van individuele stijging omvat.

Voor de vraag in welke mate mobiliteit op den duur de culturele verschillen in de EG doet toenemen, is het van belang te weten of de EG alleen tot een gunstiger gelegenheidsstructuur leidt, of dat ze ook de relatieve mobiliteit vergroot. De EG bewerkstelligt een gunstiger gelegenheidsstructuur omdat er een vierde bestuurslaag ontstaat en zich Europese ondernemingen met een Europees topkader ontwikkelen. De EG leidt tevens tot een meer gelijke uitkomst van de wedijver om hogere banen tussen mensen met dezelfde startpositie. Daar zorgen de vrijheid van vestiging en de wederzijdse erkenning van diploma's voor. Gezien deze gunstiger gelegenheidsstructuur en grotere relatieve mobiliteit zullen na verloop van tijd de culturele verschillen tussen de onder- en bovenlagen in de EG in niet geringe mate groter worden.

Aantalleneffecten

Hoewel volgens mij de EG de sociale mobiliteit vergroot en dit de culturele verschillen tussen de onder- en bovenlagen versterkt, doet de EG dit laatste ook anderszins. Ik kom nu toe wat ik effecten van grotere aantallen noem. Het vertrekpunt voor hun beredenering is de onderkenning dat gevestigden in de bovenlagen der maatschappij wel hun culturele maatstaven kunnen aanscherpen, maar dat ze die daarmee nog niet aan anderen hebben opgelegd. De hypothese dat mobiliteit culturele verschillen vergroot lijkt één van de vele hypothesen uit de sociale wetenschappen waarin gebeurtenissen op de *wil* van mensen wordt teruggevoerd. Alsof de *gelegenheid* tot handelen niet minstens even belangrijk is (Stigler & Becker 1977).

Natuurlijk is het zo dat wanneer een enkeling eenzaam aan de top staat, anderen de maatstaven van deze persoon niet klakkeloos overnemen. Maar dergelijke eenlingen zijn zeldzaam. Het aantal gevestigden op de hoogste sporten van de maatschappelijke ladder behoeft ook niet bijzonder groot te zijn om zijn culturele maatstaven bij nieuwkomers ingang te doen vinden, en zelfs niet om die maatstaven een bepaalde erkenning bij blijvers in de onderlagen te laten krijgen. Popitz (1968: 9-14) heeft duidelijk gemaakt op welke wijze een bovenlaag die kleiner is dan de overige lagen

haar maatstaven oplegt. De onderlagen kunnen die maatstaven verwerpen, maar daarmee hebben ze zich nog niet vastgelegd op één alternatieve maatstaf. De maatstaf van de top is cosmopolitisch, en die van de onderlagen op telkens andere wijze niet-cosmopolitisch. Dit verschaft een kleine bovenlaag voorsprong.

Daarnaast worden door staatsvorming en de daarmee gepaard gaande marktuitleiding bovenlagen in absolute zin groter. Ook dit vergemakkelijkt de toepassing van culturele maatstaven. Waarom?

Eerst een antwoord dat beeldspraak bevat. De vorming van stadstaten leidde tot culturele verschillen. Toen nationale staten ontstonden en meer mensen onder één enkel gezag kwamen te staan namen die verschillen toe. Hedentendage vormen zich supranationale overheden die over nog meer personen heersen. Aldus komt het tot een cultuurtour met nog meer deelnemers. Ze kent eigen winnaars: de nieuwe supranationale culturele keur. De race zal niet alleen meer uitvallers tellen, maar personen die in de zwaardere étappes uitvallen, en anderen die de bergen niet halen. Sommigen verschijnen niet eens aan de start. Aldus worden met de komst van supranationale instellingen de culturele verschillen groter.

Nu een meerzeggend antwoord. Met de onderwerping van een groter grondgebied aan één gezag en vrijhandel binnen dit grondgebied neemt de absolute omvang van de bovenlaag van een samenleving toe. Terwijl in een stadstaat een beperkt aantal personen op de hoogste sporten van de maatschappelijke ladder stond, en bij nationale staten een groter aantal, bestaat bij supranationale instellingen de top - zelfs als ze procentueel minder omvangrijk is dan die van een stadstaat of nationale staat - uit een nog groter aantal personen. Des te groter dit aantal personen is, des te gemakkelijker vormt zich te midden van deze personen een nieuwe cultuur. Dat de wil tot vorming van een afzonderlijke cultuur aanwezig is, heb ik reeds aangegeven. Ze behoeft echter niet alleen uit de vrees voor daling voort te komen, maar kan dat ook uit een streven naar onderscheid.

Voor iemand uit de bovenlagen van een samenleving zijn personen uit haar onderlagen geen partij om in weelde, smaak en kunstzin te overtroeven. Iemand die eenzaam aan de top staat heeft niemand om mee te wedijveren. Overtroefing ontstaat pas bij een groter aantal min of meer gelijken. Een bovenlaag die verspreid over het platteland woont, leeft soberder dan de bovenlaag van een samenleving die in één enkele stad is samengebald. Wanneer boven nationale hoofdsteden een supranationale hoofdstad komt te staan, bloeit het culturele leven daar nog meer dan in de aloude hoofdsteden. Terwijl eens op het platteland de culturele verschillen tussen onder- en bovenlagen beperkt waren, zijn ze in de hedendaagse wereldsteden groot.

Volgens Adam Smith (1776: 15-19) is de arbeidsdeling geringer wanneer de omvang van de markt kleiner is. Volgens Blau & Schwartz (1984: 30-40) huwen de leden van een kleine bovenlaag vaker buiten eigen kring dan die van een grotere bovenlaag. Op overeenkomstige wijze ontwikkelen de bovenlagen van een samenleving geen eigen cultuur wanneer hun omvang beperkt blijft en ontstaat die pas als hun ledental groter is. Des te meer mensen tot de bovenlagen van een staat behoren, des te groter zijn de culturele verschillen tussen de onder- en bovenlagen van die staat.

Volgens Fisher (1948: 40) ontwikkelde Londen zich in de 16e en 17e eeuw, toen de landadel daar 'tijdens het seizoen' ging verblijven, tot een centrum van in het oog lopende vertering en gebeurde dit om reden van grote aantallen. Ter ondersteuning van dit laatste haalt Fischer iemand aan die in 1606 zei dat een persoon van adel in Londen vaker iemand van adel op bezoek krijgt dan op het platteland, en dat hierdoor de adel in Londen meer uitgeeft. Huizinga (1941: 51-58) verklaarde een bijzonderheid uit de Nederlandse cultuurgeschiedenis uit kleine aantallen. In de 17e eeuw betekende gestudeerd of niet gestudeerd geenszins een tegenstelling beschaafd of onbeschaafd. De schutterijen en rederijderskamers, twee bewaard gebleven middeleeuwse vormen gezelligheid en cultuur, vormden volgens Huizinga de factor die verantwoordelijk was voor de deelname van de geleerde beroepen én de handeldrijvende en neringdoende middenstand aan het culturele leven. Wanneer de top in kleine steden de kunsten wilde beoefenen, was ze aangewezen op de lagen onder haar.

Geldt dit aantalleneffect alleen voor een ver of minder ver verleden? Bourdieu (1979: 27 noot 17) haalt de bevinding aan dat in de jaren 70 van deze eeuw de kennis van filmregisseurs bij mensen met een bepaald onderwijs in Parijs groter is dan bij mensen met dat onderwijs in Lille. Deze bevinding herleidt Bourdieu niet tot een zwakkere belangstelling in Lille voor deze zaken, maar tot de ruimere gelegenheid die Parijs biedt. Ook in hedendaagse samenlevingen worden culturele scheidslijnen door aantalleneffecten scherper.

De hypothese dat een omvangrijker bovenlaag tot grotere culturele verschillen leidt, verklaart waarom in Nederland de officiële cultuur zich later heeft losgemaakt van de volkscultuur dan in Frankrijk en Engeland. Voor de Europese Gemeenschap voorspelt ze dat zich boven de toonaangevende nationale culturen een cultuur vormt die gedragen wordt door nieuw ontstane beroepen als die van Europees ondernemer en ambtenaar, en dat die cultuur cosmopolitischer is dan de oude waarvan ze zich afscheidt.

Of de Cultuur der Europese Gemeenschap even cosmopolitisch zal worden als haar burgers wat taal betreft heterogeen zijn, waag ik te betwijfelen. Gezien de besluitvorming in de EG zou op den duur een min of meer blijvende coalitie van enkele grote

lidstaten de commissariaten en de hoogste ambtelijke functies onder zich kunnen gaan verdelen. Wanneer kleine landen en andere grote landen minder ambten vervullen dan overeenkomt met de stemmenverdeling in vertegenwoordigende organen, komt dit het cosmopolitisme in de Cultuur der Europese Gemeenschap niet ten goede.

Onderzoekstechnische kwesties en hun oplossing

Ik acht het voor sociologen een taak bij uitstek met behulp van ambtelijk-statistisch materiaal, enquêtes, inhoudsanalyses of welke methode van onderzoek dan ook, de vraag te beantwoorden in hoeverre met de voltooiing der EG de sociale afstanden en de culturele verschillen in haar lidstaten zijn toegenomen en blijven groeien. Wat kan voor de beantwoording van deze vraag van Eurostat en andere EG-instellingen worden verwacht? Ik vrees dat vaststelling van de sociale en culturele gevolgen van economische eenwording moeilijk blijft door trage statistische harmonisatie.

De economische eenwording van de EG is in kaart te brengen. Onder het toezien oog van Eurostat pasten de EG-landen reeds vroeg identieke classificaties toe in hun handelsstatistiek en nationale rekeningen. Voor de vaststelling van sociale scheidslijnen zijn eenvormige enquêtes in de EG-landen vereist. De Europese Commissie was in deze kwestie in de jaren 70 baanbrekend met haar Armoede-enquête en haar nog immer twee maal per jaar afgenomen Eurobarometer. Regelmatige meting van veelzeggende sociale indicatoren is echter in de EG nog geen traditie. Indicatoren voor culturele verscheidenheid zijn tot nu toe niet door EG-instellingen verzameld. Ik verwacht dan ook dat met betrekking tot vragen over de EG en groter wordende sociale afstanden met bestaand materiaal verder is te komen dan wat betreft die over de EG en blijvende culturele verscheidenheid.

Welke vragen over sociale afstanden kunnen worden beantwoord, valt niet goed te zeggen. Door Eurostat wordt het beschikbare materiaal niet altijd volledig benut. Zo blijft de jaarlijkse Enquête naar de Arbeidskracht van de EG, een huishoudenenquête met retrospectieve vragen (Eurostat 1985), ondergeanalyseerd. Een studie over werkloosheid binnen huishoudens bevatte niet eens de zo eenvoudige tabel waarin voor echtparen de arbeidsmarktpositie van de echtgenoot is gekruist tegen die van de echtgenote (Eurostat 1982). Evenmin wordt de tabel gepubliceerd waarin de arbeidsmarktpositie van een persoon is gekruist tegen die van deze persoon een jaar eerder (Eurostat 1987). Toch kunnen deze gegevens over openheid nog boven water komen (Eurostat 1988)²³.

Vragen over culturele verscheidenheid zijn in beperkte mate zonder EG-gegevens te onderzoeken. Die naar de culturele uitwisseling tussen landen is te beantwoorden door per land titels op lijsten met de meest verkochte boeken en platen en met de meest bezochte films naar nationale herkomst te classificeren. Die lijsten staan al jaren in de kranten en tijdschriften van meerdere landen. De vraag welk land de blijvende culturele hoofdstad van Europa wordt, is te beantwoorden met een tabel waarvan de rijen voor de belangrijkste steden van de EG-landen staan, de kolommen voor het land van herkomst van toeristen, terwijl de celvullingen op het aantal overnachtingen

in hotels betrekking hebben. Die tabel is ook met bestaand statistisch materiaal te vervaardigen.

Zelfs voor de beantwoording van vragen over culturele verschillen tussen de onder- en bovenlagen van landen valt nog wel wat met bestaand statistisch materiaal aan te vangen. Ronald Batenburg (1987) vergaarde voor een nog niet verschenen artikel tabellen voor het verband tussen onderwijs en theaterbezoek in 19 industrielanden, waaronder 6 EG-landen en 4 Oosteuropese. Voor vragen over verschillen in cultureel cosmopolitisme tussen onder- en bovenlagen bieden bestaande enquêtegegevens echter geen houvast. Cosmopolitisme is niet te meten door mensen te vragen hoe vaak ze naar tentoonstelling, concert en toneel gaan. Passend is het aankruisen van bekende namen op een lijst met schrijvers, componisten en schilders uit verschillende landen en tijden.

Dat gevestigden in de bovenlagen van een samenleving in kwesties die Cultuur betreffen strengere maatstaven aanleggen wanneer er meer sociale mobiliteit in die samenleving is, is met betrekking tot toekomstige ontwikkelingen door periodieke enquêtes vast te stellen. Voor ontwikkelingen in het verleden is er inhoudsanalyse. De mogelijkheden daarvan blijken uit 't Hart (1989).

De kwestie bij inhoudsanalyse is niet zo zeer hoe onvergelijkbaar resultaten altijd zullen blijven. Die is veeleer op welke zaken moet worden gelet. Inhoudsanalyses van kledingverordeningen en etiquetteboekjes wekken de indruk alsof er één continuum van minder naar meer soberheid (beschaving) bestaat, en dat verscherping van maatstaven neer komt op het geleidelijk opschuiven van een breekpunt naar de rechterpool van dit continuum. In het voorbeeld dat ik gaf over de beoordeling aan het begin van de industriële revolutie van handwerk en machinaal vervaardigde voorwerpen, trad echter verscherping op omdat rechts van het oorspronkelijke breekpunt (veel op elkaar moeten lijken) een tweede breekpunt (maar ook weer niet te veel) werd gelegd. Uit dergelijke merkwaardige wendingen blijkt volgens mij het duidelijkst de invloed van belang op smaak. Ik acht het dan ook nuttig in toekomstig onderzoek Poppers ideeën (1935) over immunisering en informatiegehalte in een wetenschap, toe te passen bij inhoudsanalyses van kledingverordeningen, etiquetteboekjes en geschriften over Cultuur.

Behalve moeilijkheden ten aanzien van de beschikbaarheid van gegevens, zijn er analysetechnische kwesties. In onderzoeken op het gebied van mobiliteit zijn in het verleden vaker tot dan binnen de sociologie onbekende methoden toegepast. Hierbij is te denken aan padmodellen (Blau & Duncan 1967) en loglinaire modellen (Hauser 1978). Dit bezorgde dit veld de naam dat technieken om wille van de technieken werden toegepast. Niets is verder naast de waarheid (Ultee 1985: 152-154). Om

nieuwe deelvragen van de ongelijkheidsproblematiek te beantwoorden, is ook voor de toekomst het gebruik van tot nu toe in de sociologie onbekende statistische technieken te verwachten.

De laatste jaren zijn in Nederland bij de beantwoording van vragen over individuele mobiliteit en stemgedrag of cultuurdeelname met vrucht de diagonaalreferentiemodellen van Sobel (1981) toegepast (N.D. de Graaf & Ultee 1987, N.D. de Graaf & Ganzeboom 1989). Toch zijn met deze modellen de moeilijkheden de wereld niet uit. Die zijn er onder meer bij de bepaling van trends binnen en verschillen tussen landen. In naam gelijk gebleven partijen verschuiven in de loop der tijd ten opzichte van elkaar. Hun plaats kan bekend zijn op grond van enquêtes uit verschillende landen en jaren waarin respondenten partijen op een links-rechts schaal beoordeelden, of op grond van een inhoudsanalyse van partijprogramma's. Zijn die gegevens beschikbaar, dan kan voor toepassing van diagonaalreferentiemodellen het al dan niet stemmen op een bepaalde partij worden vervangen door de links-rechts score van de partij waarop een persoon heeft gestemd. Voor het onderzoek naar politieke tegenstellingen lijkt deze weg begaanbaar²⁴.

Wanneer politieke partijen, al dan niet als gevolg van mobiliteit, ten opzichte van elkaar kunnen verschuiven, dan kunnen het lezen van boeken, het bezoeken van toneelvoorstellingen en het luisteren naar klassieke muziek van plaats veranderen op een schaal voor de mate waarin deze handelingen aanzien verschaffen. Hoe zijn die wijzigingen vast te stellen? Een oplossing voor deze kwestie lijkt verder weg, al zijn er aanzetten (Ganzeboom 1983: 55-58).

Een andere moeilijkheid bij de analyse van gegevens is als volgt. Bij de toepassing van diagonaalreferentiemodellen wordt het gedrag van immobielen als gegeven beschouwd. De gevolgen van meer of minder stijging naar een bepaalde bovenlaag op het stemgedrag en de cultuurdeelname van de gevestigden in die categorie kan met deze modellen dus niet worden bepaald. Hoe wel? Maar laat ik U daarmee niet meer lastig vallen.

Afsluiting

Geachte toehoorders, ik ben aan het eind van mijn rede gekomen. Het is gewoonte personen te danken die in het verleden veel goeds voor de spreker betekenden. Dat doe ik zo, maar eerst omschrijf ik van wie de sociologie in de toekomst iets slechts heeft te verwachten. Want veel goeds ligt niet in het verschiet voor de sociologie der jaren 90.

In de jaren 70 was voor veel sociologen maatschappijkritiek het eerste doel. Die kritiek berustte niet op nieuwe kennis en ebde snel weg. In de jaren 80 scheidden zich allerlei kundes van de sociologie af. Toepassing van sociaal-wetenschappelijke kennis, in de jaren 70 gelijk kennisvermeerdering verfoeid, stond hoog in het vaandel. Echter, zo als kritiek zonder kennis ongeloofwaardig is, zo vooronderstelt bruikbare sociale techniek gedegen sociologie. Die is nog altijd met een lantaarntje te zoeken. De sociologie kan zich in de jaren 90 alleen handhaven als kennisvermeerdering haar eerste doel is. Of er voor zo'n sociologie in de jaren 90 op meerdere universiteiten plaats is, valt te betwijfelen.

De grootste bedreiging voor de sociologie komt echter niet uit Zoetermeer, maar uit Voorburg en Heerlen. Grootschalige enquêtes moeten de sociologie haar gegevens verschaffen. De kosten daarvan gaan het gewone budget van de Stichting Sociaal-Culturele Wetenschappen van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek te boven. Het Centraal Bureau voor de Statistiek beschikt over omvangrijke en hoogwaardige databestanden. Ze blijven in Voorburg en Heerlen ondergeanalyseerd. In de Verenigde Staten wordt op de koers gevaren dat gegevens die de overheid aan haar onderdanen heeft ontfutseld en voor haar doelen gebruikt, gratis aan het publiek ter beschikking dienen te worden gesteld voor doelen waar de overheid niet naar mag vragen. Het CBS durft geen Amerikaanse regeling van de toegangskwestie aan. Deze kwestie heet de wereld uit te zijn door een overeenkomst tussen de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek en het Centraal Bureau voor de Statistiek. Ze is dat niet voor het door mij voorgestane terrein van onderzoek. Bestanden worden pas na verwijdering van belangrijke gegevens ter beschikking gesteld. Zo worden beroepscode's vervaagd en gegevens over ouderlijk milieu verwijderd, terwijl in het geval van huishoudenquêtes de leden van één huishouden als zodanig onherkenbaar worden gemaakt. Hoe kan zo het inzicht in de openheid van de Nederlandse samenleving groeien?

Waarde Wippler. Ik heb het op prijs gesteld dat U als één van de weinigen in Utrecht in de jaren 70 verdedigde dat kennisvermeerdering het eerste doel dient te zijn van sociologen die werkzaam zijn binnen de universiteit. Ik heb het gewaardeerd dat U mij de gelegenheid bood Van Heeks programma ter verwerving van kennis op het

terrein van stratificatie en mobiliteit te vernieuwen. Ik heb me nooit zo sterk als nu in Utrecht gebeurt aan één bepaalde theoretische traditie gebonden. Vandaag heb ik me nog sterker dan vroeger op bepaalde vraagstellingen vastgelegd. Ik hoop vandaag echter ook te hebben laten zien dat ik de Utrechtse stijl van theorievorming op eigen wijze in Nijmegen voortzet.

Beste Anneke, Gerbert, Harry, Henk, Herman, Jenny, Jos, Wim, Paul, Peter, Ruud. Ik heb heimwee naar de tijd in Utrecht die in zo veel artikelen over stratificatie en mobiliteit resulteerde. Ik hoop dat we samen blijven publiceren. Nan Dirk, ik ben blij dat je, nadat ik je in Utrecht heb meegemaakt, nu hier in Nijmegen bent om te werken aan de vragen over openheid en politieke verhoudingen die ik hier vandaag aanstipte. Waarde van Deth. Ik hoop dat het merkwaardige feit dat politicologie en sociologie in Nijmegen tot verschillende faculteiten behoren, de samenwerking bij Nan Dirks project en andere ondernemingen niet in de weg staat.

Geachte Nijmeegse sociologiestudenten. Dat ik graag mijn onderzoek met mijn onderwijs verbind - zelfs in het eerste studiejaar - is U duidelijk geworden. Ik hoop dat dit Uw weet-en-leergierigheid opwekt. Beste Henk-Jan, Jan, John, Leo en andere leden van de staf bij de Nijmeegse vakgroep sociologie, de vakgroep methoden en bij de research-technische afdeling. Er zijn reeds gemeenschappelijke artikelen, er komen er meer aan, en ik hoop dat er nog meer volgen. Deelnemers aan het onderzoeks-zwaartepunt Compass. Mijn werkzaamheden vinden in het kader van Uw zwaartepunt plaats en ik zal me inzetten voor het welslagen van dit zwaartepunt.

Waarde Felling en Schreuder. Naast de sociaal-culturele ontwikkelingen worden nu in Nijmegen, zoals dat hier heet, de sociaal-structurele veranderingen bestudeerd. Ik ben vol verwachting van de dyadenenquête die volgend jaar in aansluiting op de volgende ronde van de enquête naar sociaal-culturele ontwikkelingen wordt gehouden. Ik ben van mening dat aldus kan worden nagegaan in hoeverre levensbeschouwingen een bestaan leiden onafhankelijk van de onderbouw van samenlevingen. Waarde Brinkgreve, Gerris, Renckstorf, Stappers en Wolters. Ik hoop dat de mogelijkheden die de Faculteit der Sociale Wetenschappen te Nijmegen met betrekking tot grootschalig veldonderzoek biedt, tot hechte samenwerking leiden.

Mijn voorlaatste dank geldt het College van Bestuur van de Katholieke Universiteit Nijmegen dat mij voor benoeming voordroeg en het Bestuur van de Stichting Katholieke Universiteit dat mij benoemde. Ik hoop dat de uitvoering van het zo net ontvouwde onderzoeksprogramma bijdraagt tot de bloei van de Nijmeegse sociologie en de Nijmeegse universiteit voor en na 1992.

Geachte toehoorders, ik dank U voor Uw aandacht.

Noten

- 1 Of ook: Blau & Duncan (1967) gingen onvoldoende in op de vraag in hoeverre statusverwerving een zelfversterkend proces is.
- 2 Wel tautologisch is de uitspraak dat bij gelijkblijvende gelegenheidsstructuur en toenemende relatieve mobiliteit de verdeling van de som van de begin- en eindinkomens minder scheef is. Die uitspraak acht ik overigens een interessante tautologie. Ik ken geen studie waarin wordt berekend hoeveel de Gini voor scheefheid daalt wanneer de relatieve mobiliteit, gemeten met een parameter voor uniforme associatie, gehalveerd wordt.
- 3 Er zijn maten voor de gunstigheid van gelegenheidsstructuren (meer hoge en minder lage posities in de loop der tijd) en maten voor polarisering van deze structuren (meer hoogste én laagste posities). Wanneer de laatste maten worden berekend voor tabellen voor intragenerationele inkomensmobiliteit, dan bepaalt men wat economen (de)nivellering noemen. Vgl. Ultee & Luijkx 1986.
- 4 In de jaren 90 zullen wat dit betreft veranderingen ten nadele van de gevestigde sociologie optreden - en ten gunste van betere probleemoplossingen. Zo gaan de economen Atkinson, Bourguignon & Morrison (1988) landen naar intragenerationele inkomensmobiliteit vergelijken. Een tabel voor intragenerationele inkomensmobiliteit in Nederland geeft de econoom Van de Stadt (1988: 152). Eerder blies een econoom de theorievorming over sociaal gemengde huwelijken en sociale mobiliteit nieuw leven in (Becker 1981).
- 5 Wat de uitdrukking hoofdvragen ook verder moge betekenen. Als vragen over ongelijkheid en cohesie op elkaar betrokken kunnen worden, zijn het natuurlijk geen hoofdvragen (Ultee 1986).
- 6 Van Heck (1945: 48) zag dat Bogardus' (1925) notie van sociale afstand tussen ethnische categorieën nauw verwant is met die van mobiliteit tussen sociale strata. Deze band werd duidelijker met Laumann (1966), waarin de afstand tussen beroepen met gedragingen, en niet meer zo als bij Bogardus met houdingen, werd meten.
- 7 Leerboeken over economische integratie gaan voorbij aan ongelijkheidsvragen. Sommige leerboeken erkennen dit (Robson 1987: 13). Ook studies met kwantitatieve schattingen van de gevolgen van 1992 schenken geen aandacht aan deze vragen (Commission of the European Communities 1988 en 1988a, Centraal Planbureau 1989). Het verst bij de beantwoording van deze vragen gaat Minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (1989).
- 8 Hoewel voor westerse industrielanden na de tweede wereldoorlog de handel als percentage van hun nationale inkomen toenam, is dit geen onvoorwaardelijke trend (Grassman 1980).
- 9 Vgl. Pelkmans (1986: 322 en 321): 'Every move in negative integration definitely reduces national options for market intervention', waarbij negatieve integratie staat voor 'the removal of discrimination in national economic rules and policies under joint and authoritative surveillance' en 'market intervention' voor positieve integratie.
- 10 Wagner (1988) is een weinig overtuigende kritiek op Hirschman (1945). Er zijn omstandigheden waaronder economische afhankelijkheid niet in politieke afhankelijkheid resulteert. Maar hoe vaak komt het voor dat de partij die het meest van handel afhankelijk is, het bij een krachtmeting het langst vol houdt?
- 11 Zoals Boxer (1965: 102) stelde in *The Dutch seaborne empire 1600-1800*: 'It is, perhaps, hardly necessary to repeat that in advocating freedom of international trade in general and the freedom of the seas in particular, the merchant-oligarchs of Holland and Zeeland were primarily, if not entirely,

actuated by self-interest. They were convinced, not altogether unjustified for as long as the 17th century lasted, that they would always be able to secure the lion's share of the seaborne European carrying trade wherever there was a fair field and no favour. This conviction was shared by many of their competitors, particularly the English'.

- 12 Ik pas hier het onderscheid toe tussen de verlokkingen van de markt, de druk van traditie, en de zweep van gezag dat Heilbroner (1953) zo treffend omschreef. Op deze manier hoop ik boven de tegenstelling uit te komen die Pen & Tinbergen (1977: 74-81) maken tussen schaarste- en machtstheorieën. De eerste betreffen de vorming van inkomens op markten, terwijl de tweede handelen over inkomensvorming door traditie en organisatie. Door de gevolgen van specifieke tradities en organisaties te omschrijven, kom ik tegemoet aan het bezwaar van Pen & Tinbergen dat het machtsbegrip te sterk wordt uitgerekt en kwantificatie onmogelijk wordt.
- 13 Ik ga hier dus voorbij aan de mogelijkheid dat een hoger loon (of betere sociale voorzieningen) zonder meer tot een hogere arbeidsproductiviteit leidt. De vraag is niet alleen hoe groot dit effect is en of het tegen dat van hogere loonkosten opweegt, de vraag is vooral of werkgevers op deze koers varen. Ik wijs er op dat een vrij kapitaalverkeer ook zonder overplaatsing van bedrijfsonderdelen haar gevolgen kan hebben. Dit is het geval wanneer nieuwe investeringen elders worden gedaan.
- 14 In wil hieraan toevoegen dat één verschil tussen Nederland en Zweden is dat Nederland door de EG devaluatie en revaluatie als beleidsinstrument heeft verloren, en dat Zweden dit middel doeltreffend is blijven hanteren. Dat nationale overheden door economische integratie hun beleidsmiddelen kwijt raken en nationale politici om electorale redenen niet bereid zijn de weinige middelen die ze nog hebben naar supranationale instellingen over te brengen, is de kern van Pelkmans' institutionele theorie van economische integratie volgens welke negatieve integratie niet door positieve integratie wordt gevolgd (Pelkmans 1986: 311).
- 15 De vraag of economische eenwording culturele verscheidenheid vermindert is niet verkeerd gesteld wanneer culturele integratie bijdraagt aan economische integratie. De aan Monnet toegeschreven uitspraak dat culturele integratie een voorwaarde is voor economische integratie (Minc 1989), sluit niet uit dat economische eenwording culturele verscheidenheid verkleint.
- 16 Bourdieus veronderstelling dat de economische keur van een samenleving los staat van haar culturele keur is onhoudbaar. De econoom Rostow (1960: 11) en de historicus Burke (1972: 282) wezen op de Buddenbrook-dynamiek: niet de personen die in financieel opzicht zijn geslaagd maken zich Cultuur eigen, maar hun kinderen - en deze verwanselen soms het kapitaal van hun ouders.
- 17 Het gaat dus om positionele goederen (Hirsch 1977). Hun bestaan brengt met zich mee dat als cultuurgoederen dalen, ze geen onderscheid meer verschaffen. Dit kreeg te weinig nadruk in Groenman (1961) en Munters & De Jager (1974).
- 18 Gombrich beschouwt zijn verklaringen als toepassingen van Poppers (1944/45: 147-152) logica van de situatie. Het moge duidelijk zijn dat het hier om het zelfde soort verklaringen gaat als in Van den Doel (1975), Boudon (1979) en Barry & Hardin (1982): uit de rationele handelingen van individuen resulteren onder bepaalde sociale omstandigheden geen collectieve optima.
- 19 Gombrich nam van Popper het onderscheid tussen gesloten en open samenlevingen over. Het komt niet alleen neer op dat tussen een dogmatische en kritische houding in wetenschappelijke kwesties: 'in an open society, many members strive to rise socially, and to take the place of other members' (Popper 1945: 174).
- 20 Elias (1939: 432) spreekt over 'Verringerung der Kontraste', en doelt op kleiner wordende verschillen in beschaving. Met Kempers (1987: 355) vat ik Cultuur op als een onderdeel van beschaving. Uit Gombrich (1954) blijkt dat diens vragen overeenkomstig zijn aan die van Elias, en hoeveel hun verklaringen op elkaar lijken.

- 21 De Tocqueville (1835: 53-57) stelt door de grote stijging en daling in de Verenigde Staten rond 1830 de voortbrengselen van de kunsten daar minder volmaakt zijn. Op overeenkomstige manier verklaart Tocqueville het verschil tussen een David en een Raphael. Goede producten zijn er altijd, maar bij veel stijging en daling zijn er meer slechtere.
- 22 De Regt (1984: 279 noot 5, en 283 noot 29) helpt niet verder. Het onderscheid tussen individuele mobiliteit en groepsmobiliteit doet merkwaardig aan binnen een theorie die de tegenstelling tussen individu en maatschappij wil overwinnen.
- 23 Resultaten van strikt vergelijkend onderzoek naar convergente ontwikkelingen in COMECON-landen (Bulgarije, DDR, Hongarije, Polen en Tsjechoslowakije) wat betreft de ongelijke levensomstandigheden van personen die werkzaam zijn in de industrie, zijn vervat in Aksentievics (1982) en Lötsch & Wörner (1983).
- 24 De Graaf & Ultee (1987) gebruikten enquêtegegevens voor Nederland wat betreft de beoordeling van partijen op een links-rechts schaal. De resultaten van de inhoudsanalyses in (eds.) Budge a.o. (1987) lijken nuttig voor landenvergelijkend onderzoek naar mobiliteit en politieke tegenstellingen.

Aangehaalde literatuur

- Akszentievics, György, International comparative survey on the situation of industrial workers, pp. 405-449 in: (eds.) Antal Böhm & Tamas Kolosi, *Structure and stratification in Hungary*, Budapest, Institute for Social Sciences, 1982
- Andeweg, Rudy B., *Dutch voters adrift, On explanations of electoral change 1963-1977*, dissertatie Leiden, 1982
- Atkinson, A.B., F. Bourguignon & C. Morrison, Earnings mobility, *European economic review*, 32(1988)619-632
- Baldwin, Frances Elisabeth, Sumptuary legislation and personal regulation in England, *Johns Hopkins University Studies in Historical and Political Science*, 44(1926)9-282
- Barry, Brian, & Russell Hardin (eds.), *Rational man and irrational society?*, Beverly Hills, Sage, 1982
- Batenburg, Ronald, Opleiding en theaterbezoek, een vergelijking van 19 landen op een indicator voor sociale ongelijkheid, *Paper* gepresenteerd op de Onderzoekersbijeenkomst van de Werkgemeenschap Verklarende Sociologie op 16 december 1987 te Utrecht
- Becker, Gary S., *A treatise on the family*, Cambridge Mass., Harvard University Press, 1981
- Blau, Peter M., & Otis Dudley Duncan, *The American occupational structure*, New York, Wiley, 1967
- Blau, Peter M., & Joseph E. Schwartz, *Crosscutting social circles*, New York, Academic Press, 1984
- Blossfeld, Hans-Peter, & Karl Ulrich Mayer, Labor market segmentation in the Federal Republic of Germany, *European Sociological Review*, 4(1988) 123-140
- Bogardus, Emory S., Social distance and its origins, *Journal of applied sociology*, 9(1925)216-226
- Bourdieu, Pierre, *La distinction, Critique sociale du jugement*, Paris, Minuit, 1979
- Boudon, Raymond, *La logique du social*, Paris, Hachette, 1979
- Boxer, Charles R., *The Dutch seaborne empire 1600-1800*, London, Hutchinson, 1965
- (eds.) Budge, Ian, a.o., *Ideology, strategy and party change: Spatial analysis of post-war election programmes in 19 democracies*, Cambridge, Cambridge University Press, 1987
- Burke, Peter, *Culture and society in Renaissance Italy 1420-1540*, London, Batsford, 1972
- Burke, Peter, *Popular culture in early modern Europe*, London, Temple Smith, 1978

- Burke, Peter, *Dutch popular culture in the seventeenth century: a reconnaissance*, Mededelingen no. 3 van het Centrum voor Maatschappijgeschiedenis van de Erasmus Universiteit Rotterdam, 1978 (aangehaald als Burke 1978a)
- Centraal Planbureau, *Nederland en Europa '92*, 's-Gravenhage, Centraal Planbureau, 1989, (*Werkdocument* No. 28)
- Collins, Randall, *Conflict sociology*, New York, Academic Press, 1975
- Commission of the European Communities, Directorate-General for Economic and Financial Affairs, *The economics of 1992*, Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities, 1988 (*European Economy* No 35)
- Commission of the European Communities, Directorate-General for Employment, Social Affairs and Education, *The social dimension of the internal market*, Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities, 1988 (*Social Europe* special edition) (aangehaald als Commission of the European Communities 1988a)
- Dessens, J., W. Jansen & W. Ultee, *Stratificering 1974-1988*, 's-Gravenhage, Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek, 1989 (te verschijnen)
- Dirven, Henk-Jan, Jan Lammers & Wout Ultee, Income inequality and social openness in Sweden, *paper* voor de bijeenkomst van de SISWO overleggroep Stratificatie en Mobiliteit op 21 september 1989 te Utrecht
- Doel, J. van den, *Demokratie en welvaartstheorie*, Alphen aan den Rijn, Samsom, 1975
- Elias, Norbert, *Über den Prozess der Zivilisation, Soziogenetische und phylogenetische Untersuchungen, Zweiter Band, Wandlungen der Gesellschaft, Entwurf zu einer Theorie der Zivilisation*, Bern, Verlag Franke, 1939
- Erikson, Robert, John H. Goldthorpe & Lucienne Portocarero, Intergenerational class mobility and the convergence thesis, *British Journal of Sociology*, 34(1983)303-343
- ERN, *Remuneration in Europe*, Berenschot, Utrecht 1989
- Europocket, Verdragsteksten Europese Gemeenschappen C.A., vierde druk, samenvatting A.W.H. Meij, Deventer, Kluwer, 1987
- Eurostat, *Economic and social features of households in the member states of the European Community*, Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities, 1982
- Eurostat, *Labour force sample survey, Methods and definition*, Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities, 1985
- Eurostat, Enquête naar de arbeidskracht, Resultaten 1985, Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities, 1987

Eurostat, *Long-term unemployment, Its wider labour market effects in the countries of the European Community*, Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities, 1988

Fisher, F.J., The development of London as a centre of conspicuous consumption in the sixteenth and seventeenth century, *Transactions of the Royal Historical Society*, 4th series, 30(1948)37-50

Ganzeboom, Harry, *Beleving van monumenten 2*. Utrecht, Vakgroep Theorie & Methodologie van de Sociologie, Rijksuniversiteit Utrecht, 1983

Ganzeboom, H.B.G., Cultuurdeelname als verwerking van informatie of verwerving van status, *Mens en Maatschappij*, 57(1982)341-372

Ganzeboom, H., & P. de Graaf, Beroepsmobiliteit tussen generaties in Nederland in 1954 en 1977, *Mens en Maatschappij*, 58(1983)28-52

Ganzeboom, H., R. Luijkx, J. Dessens, P. de Graaf, N.D. de Graaf, W. Jansen & W. Ultee, Intergenerationele klassenmobiliteit in Nederland tussen 1970 en 1985, *Mens en Maatschappij*, 62(1987)17-43

Goldthorpe, John H., *Social mobility and class structure in modern Britain*, Oxford, Clarendon Press, 1980

Goldthorpe, John H., Social stratification in industrial society, pp. 97-122 in: (ed.) Paul Halmos, *The development of industrial societies*, London, 1964 (*The Sociological Review Monographs* No. 8)

Gombrich, E.H., *The story of art*, London, Phaidon, 1950

Gombrich, E.H., Visual metaphors of value in art (1954), pp. 12-29 in: E.H. Gombrich, *Meditations on a hobby horse and other essays on the theory of art*, London, Phaidon, 1963

Gombrich, E.H., Style, pp. 352-361 in: (ed.) David L. Sills, *International Encyclopedia of the Social Sciences, Volume 15*, New York, Free Press, 1968

Gombrich, E.H., The logic of vanity fair: alternatives to historicism in the study of fashions, style and taste (1974), pp. 60-92 in: E.H. Gombrich, *Ideals and idols, Essays on values in history and in art*, Oxford, Phaidon, 1979

Gombrich, E.H., *The sense of order*, Oxford, Phaidon, 1979

Graaf, Nan Dirk de, & Harry Ganzeboom, Family effects on culture consumption, an application of diagonal reference models, *Paper* presented at the meeting of the Research Committee on Social Stratification of the International Sociological Association at the University of Utrecht, April 26-29, 1989

Graaf, Nan Dirk de, & Wout Ultee, Intergenerationele mobiliteit en politieke verhoudingen, *Acta Politica*, 22(1987)3-37

Graaf, Paul M. de, *De invloed van financiële en culturele hulphbronnen in onderwijsloopbanen*, Nijmegen, ITS, 1987

Grassman, Sven, Long-term trends in openness of national economies, *Oxford Economic Papers*, 32(1980)123-133

- Groenman, Sj., The movement of culture and people on the social ladder, *International Journal of Comparative Sociology*, 2(1961)42-46
- Hart, Maarten 't, De gespletenheid van Nederland, *Hollands Maandblad*, 31(1989) 7/8, 15-21
- Hauser, Robert M., A structural model of the mobility table, *Social Forces*, 56(1977/78)919-953
- Hauser, Robert M., Peter J. Dickinson, Harry P. Travis & John N. Koffer, Structural changes in occupational mobility among men in the United States, *American Sociological Review*, 40(1975)585-598
- Heath, Anthony, *Social mobility*, Glasgow, Fontana, 1981
- Heek, F. van, *Stijging en daling op de maatschappelijke ladder*, Leiden, Brill, 1945
- Heek, F. van, Some introductory remarks on social mobility and class structure, pp. 129-143 in: *Transactions of the third world congress of sociology, volume III*, London, Tavistock, 1956
- Heek, F. van, Sociale ongelijkwaardigheid en verticale mobiliteit in de 20e eeuw, blz. 149-180 in: (red.) A.N.J. den Hollander e.a., *Drift en koers*, Assen, Van Gorcum, 1961
- Heilbroner, Robert L., *The worldly philosophers*, New York, Clarion, 1953
- Hendrickx, John, Jan Lammers & Wout Ultee, Kerkelijk gemengde huwelijken in Nederland 1946-1986, te verschijnen in: (red.) I. Gadourek & J. Peschar, *Sociale veranderingen in Nederland*, Deventer, Van Loghum Slaterus, 1989 (*Mens en Maatschappij* 64(1989) boekaflevering)
- Hirsch, Fred, *Social limits to growth*, London, Routledge, 1977
- Hirschman, Albert, *National power and the structure of foreign trade*, Berkeley, University of California Press, 1945
- Hoog, C. de, *Wederzijdse kenmerken van huwelijkspartners*, 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij, 1979
- Hooper, Wilfrid, The Tudor sumptuary laws, *English Historical Review*, 30(1915) 433-449
- Huizinga, J., *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw*, Groningen, Tjeenk Willink, 1941
- Jager, H. de, *Cultuuroverdracht en concertbezoek*, Leiden, Stenfert Kroese, 1967
- Jager, H. de, *Het sociaal-gemengde huwelijk*, Leiden, Stenfert Kroese, 1969
- Kempers, Bram, *Kunst, macht en mecanaat, Het beroep van schilder in sociale verhoudingen 1250-1600*, Amsterdam, Arbeiderspers, 1987
- Kerr, Clark, et al., *Industrialism and industrial man*, Cambridge Mass., Harvard University Press, 1960
- Kerr, Clark, *The future of industrial societies, convergence or continuing diversity?*, Cambridge Mass., Harvard University Press, 1983

- Laeyendecker, L., *Orde, verandering, ongelijkheid. Een inleiding in de geschiedenis van de sociologie*, Meppel, Boom, 1981
- Laumann, Edward O., *Prestige and association in an urban community*, Indianapolis, Bobbs-Merrill, 1966
- Lenski, Gerhard, *Power and privilege, a theory of social stratification*, New York, McGraw-Hill, 1966
- Levine, Lawrence W., *Highbrow/lowbrow: the emergence of cultural hierarchy in America*, Cambridge Mass., Harvard University Press, 1988
- Lipset, Seymour Martin, & Hans L. Zetterberg, Social mobility in industrial societies, pp. 11-75 in Seymour Martin Lipset & Reinhard Bendix, *Social mobility in industrial society*, Berkeley, University of California Press, 1959
- Lötsch, Manfred, & Gerhard Wörner, Materielle Lebensbedingungen und Annäherungsprozesse, Theoretisch-methodologische Überlegungen, *Jahrbuch für Soziologie und Sozialpolitik*, (1983)161-175
- Merton, Robert K., Patterns of influence: local and cosmopolitan influentials (1949), pp. 387-420 in Robert K. Merton, *Social theory and social structure, revised and enlarged edition*, New York, Free Press, 1957
- Minc, Alain, *La grande illusion*, Paris, Bernard Grasset, 1989
- Minister van Sociale Zaken en werkgelegenheid, *Sociale dimensie Europa 1992*, 's-Gravenhage, SDU uitgeverij, 1989 (*Tweede Kamer der Staten-Generaal*, vergaderjaar 1988-1989, 21 240, nrs. 1-2)
- Munters, Q.J., & H. de Jager, Verticale cultuuroverdracht: van boven of van onderen?, blz. 81-90 in: (red.) J.E. Ellemers e.a., *Perpetuum mobile*, Assen, Van Gorcum, 1974
- Pelkmans, Jacques, The institutional economics of european integration, pp. 318-396 in: (eds.) Mauro Cappelletti a.o., *Integration through law, Europe and the American federal experience, Volume I, Methods, tools and institutions, Book I, A political, legal and economic overview*, Berlin, De Gruyter, 1986
- Pen, Jan, *Income distribution*, London, Allen Lane, 1971
- Pen, J., & J. Tinbergen, *Naar een rechtvaardiger inkomensverdeling*, Amsterdam, Elsevier, 1977
- Popitz, Heinrich, *Prozesse der Machtsbildung*, Tübingen, Mohr, 1968
- Popper, *Logik der Forschung*, Wien, Springer, 1935
- Popper, K.R., *The poverty of historicism* (1944/45), London, Routledge, 1957
- Popper, K.R., *The open society and its enemies, Volume I, The spell of Plato*, London, Routledge, 1945
- Regt, A. de, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid, ontwikkelingen in Nederland 1870-1940*, Meppel, Boom, 1984

- Robson, Peter, *The economics of integration*, third revised edition, London, Allen & Unwin, 1987
- Rostow, W.W., *The stages of economic growth*, London, Cambridge University Press, 1960
- Scharpf, Fritz W., Inflation und Arbeitslosigkeit in Westeuropa, *Politisches Vierteljahrsschrift*, 29(1988)26-41
- Schmid, Günther, & Bernd Reissert, Do institutions make a difference?, *Journal of Public Policy*, 8(1988)125-149
- Schumpeter, Joseph A., Die sozialen Klassen im ethnisch homogenen Milieu, *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, 57(1927)1-67
- Sixma, H., & W.C. Ultee, Trouwpatronen en de openheid van een samenleving: de samenhang tussen de opleidingsniveaus van (huwelijks)partners in Nederland tussen 1959 en 1977, *Mens en Maatschappij*, 58(1983)109-131
- Slob, Ewoud, *Luxuria, Regelgeving en maatregelen van censoren ten tijde van de Romeinse Republiek*, Zutphen, De Walburg Pers, 1986
- Smith, Adam, *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations* (1776), London, Everyman, 1966
- Sobel, Michael, Diagonal mobility models, *American Sociological Review*, 46(1981) 893-906
- Sorokin, Pitirim A., *Social mobility*, New York, Harper, 1927
- Stadt, H. van de, *The dynamics of income and welfare*, dissertatie Universiteit van Amsterdam, 1988
- Stigler, George J., & Gary S. Becker, De gustibus non est disputandum, *American Economic Review*, 67(1977)76-90
- Svalastoga, K., & T. Rishoj, Social mobility: the western european model, *Acta Sociologica*, 9(1966)76-93
- Swaan, Abram de, *Kwaliteit is klasse*, Amsterdam, Bert Bakker, 1985
- Therborn, Göran, *Why some peoples are more employed than others*, London, Verso, 1986
- Thurlings, J.M.G., *De wetenschap der samenleving, Een drieluik van de sociologie*, Alphen aan den Rijn, Samsom, 1977
- Tocqueville, Alexis de, *De la démocratie en Amérique* (1835/1840), Paris, Gallimard, 1961
- TPF&C, *Worldwide total remuneration 1988*, no place, no publisher, no year
- Tulder, J.M.M., *De beroepsmobiliteit in Nederland van 1919 tot 1954*, Leiden, Stenfert Kroese, 1962
- Ultee, W.C., Verlaagd en verdiept, blz. 146-162 in: (red.) A.B. Berends e.a., *Sociologisch Jaarboek 1985*, Deventer, Van Loghum Slaterus, 1985

- Ultee, W.C., Problematische vragen, blz. 167-204 in: (red.) H.A. Becker & P. Glasbergen, *Sociologie en verzorgingsstaat*, 's-Gravenhage, Vuga, 1986
- Ultee, W.C., J. Dessens & W. Jansen, Werkloos zijn, werkloos blijven; werk hebben, werk houden? Veertien westerse industrielanden vergeleken naar de mate van uitwisseling tussen werk en werkloosheid voor de periode 1975-1985, blz. 65-84 in: (red.) H.D. Flap & W. Arts, *De flexibele arbeidsmarkt*, Deventer, van Loghum Slaterus, 1988 (*Mens en Maatschappij* 63(1988) boekaflevering)
- Ultee, Wout, Jos Dessens & Wim Jansen, Why does unemployment come in couples? *European Sociological Review*, 4(1988)111-122 (aangehaald als Ultee, Dessens & Jansen 1988a)
- Ultee, Wout & Ruud Luijkx, Intergenerational standard-of-living mobility in nine EEC countries, Country characteristics, competitive balance and social fluidity, *European Sociological Review*, 2(1986)191-207
- Veld-Langeveld, H.M. in't, De sociale cultuurspreiding, blz. 181-207 in: (red.) A.N.J. den Hollander e.a., *Drift en koers*, Assen, Van Gorcum, 1961
- Wagner, R. Harrison, Economic interdependence, bargaining power, and political influence, *International Organization*, 42(1988)461-483
- Weber, William, *Music and the middle class, The social structure of concert life in London, Paris and Vienna*, London, Croom Helm, 1975
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Cultuur zonder grenzen*, 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij, 1987
- Wolff, P. de, & Anna C. Hissink, *Openbare vermakelijkheden en publiek te Amsterdam*, Assen, Van Gorcum, 1957